
Inhoud

Van de Redactie

Orthodox is het nieuwe gewoon *door Marcel Wissenburg* 1

Ander geluid

Een gezin verplicht *door Laurens Wijmenga* 3

De toekomst van Europa

- I. Frits Bolkestein en Neelie Kroes over de toekomst van Europa *door Niek Kok* 6
- II. Concrete plannen voor Europa *door Jan Huitema* 20
- III. Horen, zien en zwijgen. Separatisme en de Europese Unie *door Wilbert Jan Derksen* 26

Over de grens

Macron: een man met een progressieve missie *door Marcel Breet* 36

Ondertussen op het Binnenhof

Verantwoordelijkheid nemen *door Dilan Yesilgöz* 46

Sociale Zekerheid

Maak Nederland weer pensioengidsland *door Stijn Schijndel en Mieke Westing* 49

Wortels en waarden

- I. Herinneringen aan 'oom Ben' *door Karin Telders* 57
- II. 'Nooit geschokte standvastigheid' | Benjamin Marius Telders (1903-1945)
door Fleur de Beaufort 62
- III. Stuuf Wiardi Beckman (1904 - 1945) | Sociaaldemocraat en verzetsman
door Frans Becker 71

Veiligheid

Cyber(on)veiligheid: het driekoppige monster dat de natie bedreigt *door Silvio Erkens* 81

Boekrecensie

- I. De geschiedenis van het liberalisme van Dirk Verhofstadt *door Daan de Neef* 90
- II. De nieuwe politiek van Europa van Luuk van Middelaar *door Niek Kok* 93

Colofon en TeldersCommunity.nl 98

Orthodox is het nieuwe gewoon

door Marcel Wissenburg

In de Regeringsverklaring van 1 november 2017 beschreef Mark Rutte zijn derde kabinet als ‘een heel gewoon Nederlands kabinet’. Het is zeker geen minderheidskabinet zoals Rutte-I, noch een quasi-meerderheidskabinet zoals Rutte-II. Het is (voorlopig – de Eerste Kamerverkiezingen zijn minder dan anderhalf jaar weg) een echt meerderheidskabinet, zoals de meeste Nederlandse kabinetten. Heel gewoon, inderdaad.

Ook Rutte beschreef het in het regeerakkoord als een gewoon kabinet omdat het past in ‘een lange traditie van samenwerking tussen partijen met een heel verschillende signatuur. Een traditie die precies honderd jaar geleden werd gemarkeerd met de Pacificatie van 1917, waarin liberalen en confessionelen elkaar vonden in de oplossing van

enkele grote maatschappelijke problemen. Onze parlementaire geschiedenis leert dat de bereidheid tot overleg en het sluiten van compromissen ons land steeds veel goeds brengt. Het regeerakkoord sluit daar naadloos bij aan.’

Afgezien dat het Kabinet-Cort van der Linden een allesbehalve gewoon kabinet was – de verwijzing naar 100 jaar pais en vree tussen liberalen en confessionelen suggereert dat dit gewone kabinet weer gewoon op compromissen is gebaseerd die gewoon tolerabel zijn en gewoon de pijn eerlijk verdelen. Als dat zo is, dan is orthodox het nieuwe gewoon.

Zeker: alle partijen hebben iets ingeleverd waar de anderen wel bij varen. De VVD leverde weer een stukje hypotheeksubsidie in, maar electorale overwegingen daargelaten

houden VVD-ers toch vooral jeuk over aan subsidies. D66 heeft het raadgevend referendum opgegeven, maar een deel van D66 wil sowieso een ander type referendum en een ander deel heeft zijn lesje inmiddels geleerd – directe democratie en populisme zijn dikke maatjes.

In ten minste één opzicht is dit kabinet desondanks opmerkelijk: na een eeuw liberalisering van de zogeheten ethische kwesties wordt pas op de plaats gemaakt, zo niet een stap terug gezet richting orthodoxie. De embryowet gaat de ijskast in, en eindigt mogelijk op sterk water (tot groot nadeel van de Nederlandse medische wetenschap en, uiteindelijk, van duizenden patiënten), de Zondagswet wordt alsnog niet ingetrokken, het Wilhelmus moet op school worden besproken ‘in context’ (dus met vier eeuwen achterhaalde godsdiensttwisten; de vraag is of we überhaupt willen dat kinderen dit soort twisten nog begrijpen), de overheid gaat zich weer meer met (v)rechtscheidingen bemoeien, naar de herijking van het familierecht (waarmee ons ooit zo liberale gidsland inmiddels een decennium achterloopt op ontwikkelingen elders) komt alleen onderzoek zonder belofte daar ook iets mee te doen, de maatschappelijke dienstplicht is nog net geen wettelijke plicht geworden maar wel een morele plicht die (het enig katholieke element in een orthodox repertoire) een aflat oplevert. Niet in het regeerakkoord maar wel al doorgedreven terwijl de regeringsverklaring nog voorgelezen werd: ook de abortuspil komt toch niet bij de huisarts.

Er zullen nog heel wat proefschriften worden besteed aan de vraag hoe orthodox het nieuwe gewoon kan worden. Sommige verklaringen kunnen we al op voorhand uitsluiten. Aan de complottheorieën van Baudet c.s. over het almachtig partijkartel hebben we niets: die kunnen specifieke coalities en de specifieke uitkomsten van onderhandelingen niet verklaren. Precies hetzelfde geldt voor Wilders’ ‘Haagse elite’. Ook de ‘zucht naar het pluche’ biedt onvoldoende verklaring. Immers, één zijde heeft haar kroonjuwelen niet, en de ander wel, opgegeven, Maar hier ligt misschien wel een begin van een verklaring: de wil bij sommige partijen om (weer) verantwoordelijkheid te dragen en het land bestuurbaar te houden, en de noodzaak daartoe samen te werken met een partij die lang voor die verantwoordelijkheid vluchtte, maakte de liberalen mogelijk chantabel.

Een ander deel van de verklaring zal zeker moeten komen uit de speltheorie. Formeren is een spel; de spelregels bepalen de uitkomst. In sommige formaties worden lijstjes opgesteld met gedeelde wensen, in andere zijn het lijstjes met tegen veto’s beschermde plannen, in weer andere mag de ene partij juist de favorieten van de ander afschieten. Augustus offerde zijn steunpilaar Cicero aan Marcus Antonius in een poging de burgeroorlog te beëindigen, de lieve vrede leek het waard.

Prof.dr. M.L.J. Wissenburg is hoofdredacteur van Liberale Reflecties en hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Ander geluid

Een gezin verplicht

door Laurens Wijmenga

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen werden door christelijke partijen grote woorden gesproken over het gezin. ChristenUnie-leider Gert-Jan Segers noemde Mark Rutte ‘de vijand van het gezin’. Volgens de ChristenUnie-lijsttrekker was hij er persoonlijk verantwoordelijk voor dat gezinnen met één kostwinner inmiddels zes keer zoveel belasting betalen als tweeverdieners. CDA-leider Buma plaatste in de campagne het gezin tegenover het doorgeslagen individualisme in Nederland. ‘Family values’ staan hierdoor volgens Buma onder druk en dat leidt tot allerlei narigheid.

Voor partijen met christelijke wortels is het gezin steevast een campagne speerpunt. Bij liberalen ligt dat wat anders: met name het traditionele gezin van getrouwde man,

vrouw en kinderen roept associaties op met betutteling, spuitjeslucht en ouderwetse opvattingen over de rol van vrouwen en een achtergestelde positie van homoseksuelen. Dat veel wetten nog zijn gebaseerd op deze gezinsvariant is veel liberalen een doorn in het oog.

Wie even voorbij de waan van de dag kijkt, constateert wel dat dit niet altijd zo is geweest. Lang beschouwden liberalen, net als de confessionelen en socialisten, het gezin als hoeksteen van de samenleving. Tot 1981 verwees de grondslag van de VVD naar het gezin als ‘de natuurlijke en fundamentele groepseenheid van de maatschappij’. Toen de emancipatiebeweging voor vrouwen en homoseksuelen maatschappelijk momentum kreeg bekoelde echter de liberale liefde voor het gezin. Al te expliciete verwijzingen

verdwenen stilletjes uit de grondslag. En de liefde is sindsdien niet meer opgebloeid.

Toch gebeurde er rond de eeuwwisseling iets opvallends. Onder beleidsmakers en wetenschappers maakte het gezin een comeback. En uit de statistieken bleek dat Nederlanders hardnekkig de voorkeur bleven geven aan het leven in een traditioneel gezin. Er werden nieuwe leerstoelen en onderzoeksprogramma's opgestart. Politici van links tot rechts flirtten met gezinsvriendelijke maatregelen. Ook een enkele VVD-er maakte avances; zo zag Frits Bolkestein het gezin als oplossing voor normvervaging in de samenleving.¹

“..Van de eens zo prominente plek van het gezin resteert slechts een zuinige verwijzing naar ‘vrijwillige relaties van vrije mensen’..”

Deze herwaardering voor het gezin heeft echter geen duurzame doorwerking gehad in het liberale gedachtengoed. Een expliciete visie op, of zelfs maar een verwijzing naar, het gezin ontbreekt nog steeds in de beginselverklaring. Van de eens zo prominente plek van het gezin resteert slechts een zuinige verwijzing naar ‘vrijwillige relaties van vrije mensen’, wat alleen kan slaan op de partnerrelatie en niet op die tussen ouder en kind.

Er zijn echter goede redenen voor liberalen om het gezin te herwaarderen. De liberale denker Tocqueville constateerde al in zijn bekende boek *Over de democratie in Amerika* (1835), dat de gelijktijdige realisatie van de

verlichtingswaarden vrijheid en gelijkheid een sterk maatschappelijk middenveld vergt. Zonder dit middenveld dreigt ofwel een tirannieke meerderheid die de vrijheden van minderheden beknot, of een overheid die alles voor burgers regelt.

In de eerste dreiging herkennen we de recente opkomst van populistische partijen die klassieke grondrechten zoals de vrijheden van godsdienst en van discriminatie ter discussie stellen. Het behoud van deze vrijheden vergt niet alleen wetten, maar ook een de vorming van deugden als verdraagzaamheid, naastenliefde en betrokkenheid bij de publieke zaak. Dit besef moet niet alleen worden doorgegeven aan nieuwkomers, maar ook aan volgende generaties. Instituties zoals het gezin spelen hierin een cruciale rol, zo werd al eens opgemerkt in de publicatie *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme* van de TeldersStichting uit 1991.

In de tweede dreiging herkennen we de verzorgingsstaat waarvan we afscheid hebben genomen. Met de beweging naar een participatiesamenleving worden zorgtaken weer neergelegd waar ze primair horen: bij het individu en zijn netwerk. Maar onvoldoende wordt nog erkend wat dat zorgende ‘netwerk’ nu behelst. Vaak gaat het om gezinsleden. Gezinnen maken het dus mogelijk om overheidsuitgaven terug te brengen tot houdbare proporties. En daardoor kunnen ook de belastingen omlaag. Voor een liberaal niet onbelangrijk.

Het is daarom goed dat dit kabinet investeert in sterke gezinnen. Een punt dat de VVD de christelijke partijen heeft gegund in het ‘wheelen en dealen’ van de formatie. Een gezamenlijke visie op het gezin ontbreekt daarbij: de uitgave van 750 miljoen Euro die hiermee is gemoeid, wordt nergens in het coalitieakkoord gemotiveerd. Van de onderhandelaars in de snelkookpan van het formatieproces, was het ontwikkelen van een gezamenlijke gezinsvisie ook wel wat veel gevraagd. Maar het zou winst zijn als de kabinetspartijen deze visie de komende tijd *wel* ontwikkelen.

Een gedeelde visie op het gezin is namelijk nodig omdat onze rechtsstaat, onze vrijheden en de overheidsfinanciën gebaat zijn bij sterke gezinnen. De rol van de staat is hierbij secundair. De denktradities van liberalen en de christelijke partijen hebben op dit punt belangrijke raakvlakken. Vanuit beide tradities is immers gepleit voor een staat die terughoudend is met ingrijpen in sociale verbanden. Omdat deze tradities geloven in de eigen kracht van die verbanden. Terecht is door liberalen opgemerkt, dat niet alles wat goed is, ook ondersteuning nodig heeft van de staat. Die moet zich vooral afzijdig houden en slechts positief waarderen wat veel gezinnen uit zichzelf toch al doen: zorgen voor hulpbehoevende gezinsleden en het bijbrengen van waarden en normen aan kinderen.

Deze gedeelde visie op de verantwoordelijkheid van gezinnen kan wellicht worden aangevuld met een gezamenlijke opvatting over

ouderschap. Het kabinet of de Tweede Kamer zal zich immers op termijn moeten verhouden tot de voorstellen van de Staatscommissie herijking ouderschap. Hier lijken onze wegen verder uit elkaar te lopen. Het maakt immers wel verschil of je een gezin ziet als gegeven of als vrije associatie van individuen. Maar wie weet kunnen raakvlakken worden gevonden in de door de commissie aangedragen kernen van goed ouderschap, waarin christelijke partijen veel herkenbaars terugvinden.

De aarzelingen die liberalen zullen voelen bij het ontwikkelen van een gezinsvisie zijn heel begrijpelijk. Van hen wordt dan ook niet gevraagd om deze aarzelingen opzij te zetten, maar om deze juist te articuleren. Door de liberale emancipatie- en autonomiegedachte te verbinden met het relationele denken van de christelijke partijen kan een gezinsvisie worden gevormd die een stevige basis legt voor het kabinetsbeleid. Want een gezin(sbeleid) verplicht.

L. Wijmenga MSc is wetenschappelijk medewerker bij de mr. G. Groen van Prinsterer stichting, het wetenschappelijk instituut verbonden aan de ChristenUnie.

1. Een ander voorbeeld is de column ‘Een gezin verplicht’ van VVD-kamerlid Otto Vos in *Trouw* van 8 september 2001. Hierin noemde hij het gezin ‘de meest duurzame, warme leefvorm’.

De toekomst van Europa

Frits Bolkestein en Neelie Kroes over de toekomst van Europa

door Niek Kok

Op 1 maart 2017 presenteerde de Europese Commissie een witboek over de toekomst van Europa. De voorzitter van de Commissie, Jean-Claude Juncker, stipelde daarin vijf toekomstscenario's uit voor de Europese Unie. Die luiden als volgt. Scenario één: op dezelfde voet doorgaan en nieuwe zaken stuk voor stuk uitwerken. Scenario twee: niets meer of minder dan een interne Europese markt. Scenario drie: een Europa van verschillende snelheden, dat wil zeggen, wie meer wil, doet meer. Scenario vier: minder Europa maar wel efficiënter, door bijvoorbeeld de aandacht te verleggen naar een paar beleidsterreinen in plaats van heel veel beleidsterreinen. Tot slot, scenario vijf: veel meer samen doen in een federatievader kader (Europese Commissie 2017).

We lopen Juncker's 'blauwdrukken' af met twee liberale oud-Eurocommissarissen: Frits Bolkestein en Neelie Kroes. Bolkestein was als Eurocommissaris in de Commissie-Prodi (1999-2004), belast met het beleid aangaande de interne markt en de douane-unie. Kroes was tweemaal Eurocommissaris. In de Commissie-Barroso I (2004-2009) had zij mededinging in haar portefeuille. In de tweede Commissie van José Emmanuel Barroso (2009-2014) was Kroes Eurocommissaris voor de digitale agenda van de Europese Unie en hield zich bezig met de totstandbrenging van een Europese digitale gemeenschappelijke markt. Daarnaast bekleedde Kroes in die Commissie de functie van vicevoorzitter.

De federatie

We beginnen bij Juncker's laatste scenario: de federatie. Hoewel het witboek van de Commissie niet meteen spreekt van een federatie, komt dit scenario daar feitelijk wel op neer. Het witboek noemt het: 'doing much more together'. Dat dit een federatie impliceert, blijkt onder meer uit de tekst van het witboek. Er staat omschreven dat, in dit scenario, de samenwerking tussen lidstaten verder zal gaan dan ooit tevoren. In internationale fora, zoals in de Verenigde Naties, het Internationaal Monetair Fonds of de Wereld Handelsorganisatie, zal de Unie met één zetel vertegenwoordigd zijn. Er zal een Europese Defensie Unie zijn. Het eurogebied wordt versterkt en uitgebreid en lidstaten coördineren financieel, fiscaal en sociaal beleid. De bevoegdheden van het Europees Parlement worden sterk uitgebreid. Tot slot: Europese burgers ontnemen hun burgerrechten direct aan Europees recht (Europese Commissie 2017, 24).

In zijn *State of the Union* speech van 13 september 2017 deed Juncker er nog een schepje bovenop. Hierin betoogde hij dat de EU eigen ministers van Economie en Financiën moet krijgen. Ook wil hij dat lidstaten in de Europese Raad vanaf nu gaan bekijken over welke besluiten op het gebied van het Europese buitenlandbeleid gestemd kan worden op basis van een kwalitatieve meerderheid in plaats van unanimiteit (Barker & Brunsdon, 2017). 'Ik ben niet zo'n bewonderaar van Juncker,' merkt Bolkestein reeds op. 'Juncker is federaal gezind. Dat zijn die Luxembur-

gers allemaal. Die zitten in een soort oksel van Europa, tussen Duitsland en Frankrijk in. Daarom hadden de Britten ook bezwaar tegen Juncker's benoeming.'

'Een federatie is onaanvaardbaar,' stelt Bolkestein dan ook. 'Toen ik fractievoorzitter werd in 1990 was de Nederlandse politiek aan het afkoersen op een federatie – onze gedachtegang was federatief. En dat was door de hele jaren tachtig zo. Ik heb toen in *de Volkskrant* van september 1991 geschreven dat ik niets wil weten van een federatie. Ik heb dus wat dat betreft een vrij scherpe koerswijziging voorgestaan en die ook uitgevoerd.'

Waarom was én is Bolkestein tegen een federatie? 'Omdat ik voorzag dat het zou leiden tot een hoop werk dat niet van essentieel belang was. Voor zover het wel van essentieel belang zou zijn, was het werk dat wij best zelf konden doen. Het is ook, zo voelde ik toen al aankomen, een besluit dat elders in Europa niet op steun kan rekenen. De enigen die iets in een federatie zien, zijn de Belgen en de Fransen. De Belgen omdat zij denken dat een federatie hun communautaire problemen kan oplossen – wat niet zo is. De Fransen in de veronderstelling dat zij de baas zullen zijn in een federatie.'

Ook in zijn rol als Eurocommissaris sprak Bolkestein zich uit tegen een Europese federatie. In een interview in 1999 zei hij dat hij tegen een federatie was. Hij werd door de Belg Étienne Davignon berispt.

Davignon, geboren in 1932, is een leeftijdsgenoot van Bolkestein. De Belg maakte carrière als politicus, diplomaat en in het zakenleven. Binnen de EU werd hij vooral beroemd als voorzitter van de commissie die in 1970 het *Davignon rapport* produceerde. Dat rapport pleitte ervoor om politieke unificatie te bereiken via een gezamenlijk Europees buitenlands beleid. ‘Toen ik had gezegd dat ik tegen een federatie was, liet Davignon mij weten dat hij dat toch niet best vond, dat ik dat had gezegd – en dat hij dat zelf niet gezegd zou hebben. Dat geeft ook weer de Belgische hang naar een federatie aan.’

Na zijn Eurocommissariaat bleef Bolkestein onveranderd kritisch over federatieve gedachtegangen. Zo vond hij het dwaas dat men in 2004 een grondwet voor Europa wilde opstellen. In *NRC* schreef hij later: ‘noem dit voorgestelde verdrag geen grondwet, want dat is het niet. Een grondwet is iets wat een zojuist onafhankelijk geworden land zichzelf geeft. De EU is niet zojuist onafhankelijk geworden en een land is ze ook niet. En de Europese Commissie is geen regering [...] De EU is geen federatie en zal dat nooit worden ook. Derhalve zijn de burgers van de lidstaten van de EU *a fortiori* ongelijk’ (Bolkestein 2005). In 2010 speehte Bolkestein in Amsterdam dat het Europees Parlement nog altijd ‘leeft in een federale fantasie. Het wil nog steeds en altijd “meer Europa”. Het wil dat de Commissie zowat elk initiatief neemt dat het voor ogen komt. [...] De fout die steevast gemaakt wordt, is deze: omdat een zaak belangrijk of wenselijk is, moet de

Commissie die oppakken. Maar dat is ongerijmd’ (Bolkestein 2010).

‘Je hoeft helemaal geen discussie te houden over soevereiniteit’

Het laatste punt wordt gedeeld door Kroes. Ze vindt dat, omdat het Europees Parlement iets belangrijk acht, dat niet per definitie moet worden vertaald naar wetgeving. Kroes benadrukt echter dat dit in ruimere zin geldt: ‘we hebben gezien dat op *alle* terreinen – in alle directoraat-generaals – voorstellen geprepareerd worden waar de Commissie, de Raad en het Europees Parlement zich mee bemoeien en waar de lobby, zowel nationaal, als regionaal, als Europees, ook nog eens stevig overheen gaat. Daardoor zie je dat men, vanwege specifieke politieke gedachten en ook door toedoen van de lobby, in sommige voorstellen doordraaft. Daar moet met de stofkam door worden gegaan.’ Daarom is de functie van de huidige eerste vicevoorzitter Frans Timmermans ook zo relevant, stelt Kroes. ‘Het is verstandig dat de eerste vicevoorzitter nu grondig door die regelgeving heen gaat en dat hij beoordeelt – ook wat nieuwe plannen betreft – of die nou écht nodig zijn. Dat hij zich afvraagt: moet iets nou écht door Brussel gedaan worden? Of komt een voorstel alleen op tafel vanuit een nauwe tussenvisie?’

Het sterke anti-federalisme van Bolkestein deelt Kroes echter niet. Ze vindt een federatie ‘op zich zelf staand een aantrekkelijk perspectief’, maar onmiddellijk voegt ze daaraan toe dat we zover nog lang niet zijn. ‘Je moet

in het woordgebruik onderscheid maken tussen wat enerzijds aantrekkelijk is en anderzijds wat mogelijk is onder de huidige omstandigheden. We zijn nog bij lange na niet zover om na te denken over een federatie. Als je nu met zulke ideeën aankomt in Nederland, krijg je hier een opstand.’

Kroes vindt het dan ook niet verstandig om op dit punt te dagdromen over een federatie. Is het dan wel terecht dat Juncker dat doet? ‘Juncker mag zelf uitmaken waar hij mee bezig wil zijn. Hij heeft een heel ander perspectief – en hij kan ook ten aanzien van zijn eigen land wellicht een andere inschatting doen dan ik. Ik daarentegen schat in dat als je, in Nederland, nu een Europese federatie op de agenda zet, je het kind met het badwater weggooit. Een federatie mag een aantrekkelijk perspectief bieden, maar we zijn er in nog geen tientallen jaren aan toe. Als je geen rekening houdt met die realiteit, dan verlies je ook uit het oog wat je op dit moment wél zou kunnen doen.’

Een discussie over Nederlandse soevereiniteit is daarmee nu ook nog niet aan de orde. ‘Je hoeft helemaal geen discussie te houden over soevereiniteit’, zegt Kroes. ‘Het is helemaal geen haalbare kaart om die discussie op dit moment aan de orde te stellen. Er zijn zoveel zaken nú urgent en het is veel belangrijker om die zaken in discussies en in polemieken te behandelen. Verpest het discussieklimaat rond die zaken niet door dingen die nog veel verder van je bed staan.’ We moeten daarom de huidige stand van zaken enigszins los

zien van hoe we de Unie zouden willen. ‘Op het moment dat je de discussie over lopende zaken gaat beïnvloeden door daarin ook dromen toe te voegen, dan verlies je meer dan dat je wint – om het diplomatiek te zeggen.’

Het is een boodschap die Kroes eerder al eens uitdroeg in een column in het *Financieele Dagblad* van 18 januari 2014, toen ze nog Eurocommissaris was. Daar schreef ze dat het debat over de Europese Unie zou moeten gaan over ‘wat we verwachten van Europa, en wat niet. [...] Zo kunnen we vaststellen wat je veel makkelijker binnen de landsgrenzen op kunt lossen en waarvoor we over de landsgrenzen heen moeten kijken en Europese samenwerking nodig hebben. Door deze benadering kunnen mensen (h)erkennen wat ze aan Europa hebben, op economisch, cultureel en maatschappelijk terrein. We weten dat we moeten veranderen en dat keuzes onvermijdelijk zijn. Burgers, bedrijven en lidstaten vragen die ook van de Commissie. Maar als puntje bij paaltje komt slaat de angst toe: de angst voor verandering en voor de aantasting van gevestigde belangen.’

Kroes heeft kritiek op het feit dat het EU-debat gaat over gepostuleerde ideeën of vergezichten van Europese samenwerking. We hoeven niet te denken in termen van een federatie – het gaat om wat Europa nu, op dit moment, moet doen en zijn. Voor Kroes heeft het voltooien van de *digital single market* de prioriteit. ‘Het economische beleid van de Europese Unie is nu volkomen beïnvloed door digitale technologie. Zulke technologie

zit niet aan grenzen vast en als we er niet in slagen om op dit terrein het been bij te trekken, dan verliezen we onze marktpositie in de wereld.’

De Commissie

Wat is volgens beide oud-bewindslieden dan de rol van de Commissie? ‘De Commissie doet in z’n algemeenheid waar zij opdracht voor krijgt. De Raad bepaalt aan welke plannen de Commissie handen en voeten moeten geven. Dat betekent niet dat de Commissie niet met een eigen voorstel mag komen,’ zegt Kroes. ‘De lidstaten hebben afgesproken dat er in de Europese Unie een digitale, gemeenschappelijke markt gerealiseerd moet worden – daar moet de Commissie mee aan de slag en vervolgens moet de Raad over de voorstellen van de Commissie consensus geven.’

Terwijl Kroes de Commissie toch vooral als een uitvoerder van de plannen van de lidstaten ziet, bedeeft Bolkestein de Commissie een autonomere rol toe. ‘De Commissie moet zich bezighouden met grensoverschrijdende problemen en voordelen van schaal,’ stelt Bolkestein. Maar is dat niet ruim geformuleerd? Kan niet van elk beleidsterrein worden gezegd dat het grensoverschrijdend is, of dat we te maken hebben met voordelen van schaal? Bolkestein is het daar pertinent niet mee eens. Hij geeft een voorbeeld: ‘de Commissie heeft iets gezegd over olijfolie die niet in een schaalje maar in een flesje moet worden gestopt. Dat is zo’n voorbeeld waarvan ik zeg: *waar bemoeit de Commissie zich mee?*’ De Commissie doet in dit geval werk

op een terrein dat niet grensoverschrijdend is en ook niet gericht is op het creëren van schaalvoordelen, stelt Bolkestein.

Een ander voorbeeld: ‘een lid van het Europees Parlement heeft gezegd dat de Commissie beleid moet bepalen over obesitas – obesitas is immers heel belangrijk: het schaadt de gezondheid. Op zichzelf is dat waar – het is een belangrijk probleem,’ zegt Bolkestein. ‘Maar waarom moet de Commissie het aanpakken? Obesitas komt wel voor in andere landen, maar het is geen *grensoverschrijdend* probleem.’ Kroes geeft haar eigen voorbeelden. Ze vertelt: ‘op het terrein van milieu was er een ambtenaar voor zijn of haar commissaris aan het kijken hoe het afgesproken minimale niveau van uitstootgassen bereikt kon worden. De man of vrouw bedoelde het absoluut goed, maar stelde voor om de pizaoven die op hout wordt gestookt te verbieden. Dan ben je bezig om iets volledig uit z’n verband te rukken.’

Ook Kroes wijst op het belang van schaalvoordelen van de Europese integratie. ‘Als een startup in Nederland geslaagd is en vervolgens in Duitsland of Frankrijk aan de bak wil, dan moet die daar een Franse jurist en fiscaal adviseur nemen – omdat het in Frankrijk toch weer allemaal anders geregeld is. Wat ik bij een digitale gemeenschappelijke markt voor ogen heb, is dat je indien je op één plek in de Europese Unie voldaan hebt aan de regelgeving, je dat op andere plaatsen ook hebt.’ Het verlagen van kosten is één aspect van een digitale gemeenschappelijk-

ke markt: ‘dat je dezelfde regels hebt, is een ander aspect – dat houdt in dat een advocaat die op dit gebied in Nederland mag opereren, dat ook in Duitsland mag – dat hij niet ook in Duitsland examen hoeft te doen.’

Bolkesteins criteria zijn in feite vrij goed toepasbaar. Zo zijn sommige problemen wel grensoverschrijdend, maar leveren ze geen voordelen van schaal op. Neem bijvoorbeeld het probleem van een Europees zorgstelsel. Omdat er in het Schengengebied vrij verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal bestaat, kan het gebeuren dat een Nederlands burger zorg behoeft terwijl hij bezig is met werkzaamheden in Portugal. Een Europees zorgstelsel – geregeld op Europees niveau – zou betekenen dat de Nederlander zonder al te veel problemen gemakkelijk verzekerd is voor dezelfde zorg in Portugal als in Nederland. Bolkestein waarschuwt echter voor enthousiasme voor Europese sociale wetgeving: ‘waar je mee op moeten passen is de Portugezen opzadelen met een zorgstelsel zoals wij en de Duitsers dat hebben. Dat zal een last zijn op de Portugese economie die de Portugezen niet kunnen dragen. Je moet niet over heel Europa lasten gaan opleggen die wij wel kunnen dragen – maar andere landen niet’. Met andere woorden: een Europese sociale wetgeving heeft geen voordelen van schaal. Hoe zit dat over vijftig jaar, als de Portugese economie wel zo’n zorgstelsel aan kan? ‘Over vijftig jaar doen mijn kiezen geen pijn meer.’

Kroes is eenzelfde mening toegedaan. Europese sociale wetgeving is hoogstens

toekomstmuziek. ‘Daarin kun je misschien kleine stapjes zetten, maar het is nog veel te ver vooruit gedacht. Dat we zover zijn, maak ik niet meer mee – en ik wil nog wel een tijdje doorleven.’

Hoe zit het dan met iets als de vluchtelingencrisis? Het beteugelen van de vluchtelingencrisis heeft wel degelijk schaalvoordelen, vindt Bolkestein. ‘Ik vind de vluchtelingencrisis het belangrijkste probleem voor de Europese Unie sinds haar ontstaan en dat vind ik wel een probleem voor de Europese Commissie. Juncker is hierin onvoldoende stevig geweest. Je kunt de Grieken en de Italianen niet blijvend opzadelen met die grote toestroom van vluchtelingen. Er moet een internationale instantie zijn om handen en voeten te geven aan het probleem van de verdeling van vluchtelingen – de Grieken en de Italianen houden het niet langer uit zo.’

‘Er moeten concrete voorstellen worden gedaan om Schengen in stand te houden. Daar heb je politieke coördinatie bij nodig,’ stelt Kroes. ‘Schengen is eigenlijk een uitgelichte Unie uit de totaliteit. Schengen komt voort uit een filosofie waarin Europa alleen nog buitengrenzen heeft en geen binnengrenzen. Als je de buitengrenzen niet goed bewaakt, dan kom je automatisch weer op de binnengrenzen uit. In het vluchtelingenvraagstuk stuit je dan op een stukje weerstand van lidstaten die zeggen: dit gaat zo niet, dit kunnen wij niet aan.’

Kroes vindt dat het bewaken van de Europe-

se buitengrenzen de prioriteit moet hebben. Dat dit van belang is ‘is nu ook langzaam bij beleidsmakers doorgedrongen. Nu gaat het er om dat we beleid formuleren ten aanzien van immigranten dat in de dag-tot-dag praktijk werkt.’

Bolkestein hamert ook op bewaking van de buitengrenzen en stelt dat Juncker’s plan om vluchtelingen te verdelen over lidstaten in Oost-Europa niet werkt. Dat er bijvoorbeeld zoveel kritiek is op Hongarije omdat het land een hek aan zijn grenzen bouwt, begrijpt Bolkestein niet: ‘iedereen scheldt op de Hongaren vanwege het bouwen van hekken, maar iedereen zegt tegelijk dat de buitengrenzen van de Unie moeten worden versterkt – dat is nu juist wat die Hongaren doen!’

‘De enige oplossing die we hebben is patrouilleren in de Middellandse Zee. We moeten die bootjes met vluchtelingen terugvlechten naar Libië,’ zegt Bolkestein. ‘Wat hen daar wacht is natuurlijk ook ellende – dat weet ik wel. Maar wij kunnen de toestroom verder niet *verkrachten*. Betekent dat een fort Europa? Ja dat betekent fort Europa. Dat vind ik niet sympathiek, maar het kan niet anders.’

Het derde en het vierde scenario

Andere beleidsterreinen passeren ook de revue. Dat roept natuurlijk het beeld van het vierde scenario op: minder doen, maar wel een stuk efficiënter. Juncker’s Commissie stelt in dit scenario onder andere voor om samenwerking te intensiveren op het gebied van innovatie, handel, veiligheid, defensie en

grensbewaking. Domeinen waarop de Unie andersom moet terugtreden zijn regionale ontwikkeling, gezondheidszorg en wetgeving over werkgelegenheid en sociaal beleid die niet meteen te maken heeft met de gemeenschappelijke markt (Europese Commissie 2017).

Bolkestein is niet per se tegen dit scenario. ‘Qui trop embrasse, mal étreint,’ schrijft Bolkestein in zijn boek *De grenzen van Europa* (2004): wie teveel omarmt, kan niet krachtig omhelzen. Hij kan zich er in vinden dat de Europese Unie zich beperkt tot een aantal beleidsterreinen waarbij er niet ‘wordt gefocust op iets wat niet noodzakelijk het belangrijkste is.’ Zelf noemt hij samenwerking op het gebied van milieu niet essentieel, wat overigens bestreden wordt door mevrouw Kroes. Ook op het gebied van defensie hoeven we niet samen te werken binnen de Unie. Bolkestein: ‘defensiesamenwerking vind ik op zichzelf staand geen slecht idee, maar niet ten koste van de NAVO.’ De hernieuwde defensiesamenwerking wijt hij aan de Fransen: ‘Macron houdt niet van de NAVO. Hij wil een Europees legerkorps en hij wil dat de Fransen daar aan het hoofd van komen te staan. Je moet de Fransen altijd beoordelen op de belangen die zij hebben. De Gaulle zei al: “la France n’a pas d’amis éternels, mais des intérêts.” Dat is nog steeds zo.’

Het derde scenario is een Europa van verschillende snelheden. ‘The European Union allows willing member states to do more together in specific areas,’ aldus het witboek

van de Commissie (Europese Commissie 2017, 20). Bolkestein lijkt hier geen voorstander van. Hij schreef al eens: ‘wij moeten niet streven naar een *kern-Europa* in de vorm van een voorhoede maar naar een *Europa van kerntaken*’ (Bolkestein 2004, 20). Maar grenzen trekken is moeilijk. Van Juncker weet Bolkestein dat die, toen hij nog premier was van Luxemburg, eens zei: ‘wij besluiten iets, leggen het dan in een kamer en wachten enige tijd om te zien wat er gebeurt. Als er geen groot geschreeuw losbreekt en geen opstanden, omdat de meeste mensen niet begrijpen wat is besloten, gaan we stap voor stap door tot er geen weg terug meer is’ (ibid.). Dat Bolkestein weinig bewondering heeft voor Juncker, lijkt in het licht van dat citaat weinig verrassend.

Kroes lijkt het vierde scenario niet onaan-trekkelijk te vinden. Ze vindt vooral aandacht voor het digitale aspect van Europese integratie van belang. ‘Dat is natuurlijk mijn erfenis,’ zegt ze. Toch denkt ze dat de Europese Unie op het derde scenario zal uitkomen. ‘Ik denk dat je uitkomt op een Europa van verschillende snelheden. De lidstaten hebben verschillende gedachten over hoe snel en in welke mate de gemeenschappelijke markt verder gerealiseerd kan worden. Het economische beleid van de Europese Unie zou juist door de digitale technologie een enorme boost kunnen gebruiken. Daarmee is de grens, zo die niet al weinig belangrijk was in de Europese gedachte, nu helemaal van ondergeschikt belang. Desalniettemin zijn we nog steeds niet in staat om te zeggen: de

digitale gemeenschappelijke markt is gerealiseerd. Maar als dat, door verschillende visies, nog lang gaat duren, laten we het dan doen in een Europa van twee snelheden.’

Kroes denkt daarbij aan een kopgroep van Noord-Europese landen met daarin bijvoorbeeld Nederland, België, Denemarken, Duitsland, Finland en Zweden. En hoe zit het dan met grensgevallen? Oostenrijk, Luxemburg, Ierland? Iedereen mag in principe wel mee doen, vindt Kroes, ‘mits je je aan de voorwaarden van het spel houdt en daar zit nou juist wel de makke, dat dit in de meeste gevallen niet aan de orde is.’

Niets meer of minder dan een markt - en zonder Euro

Bolkestein voelt zelf het meest voor het tweede scenario: niets meer of minder dan de interne markt. ‘Dat is niet zo’n gek idee,’ merkt hij op. ‘de gemeenschappelijke markt is het belangrijkste wat we hebben gedaan. Daar moeten we aan vasthouden.’ Ook Kroes voelt zich thuis in dit scenario – ze stelt dat de digitale gemeenschappelijke markt, hoewel die niet morgen gerealiseerd is, haar droom voor Europa is. De vraag is echter wat een interne markt precies behelst. Het witboek van de Commissie geeft een helder beeld van wat het impliceert: geen samenwerking op het gebied van veiligheid, defensie of andere beleidsterreinen die gemeenschappelijke zorgen opleveren. Zulke zaken moeten bilateraal worden afgehandeld. Richtlijnen van de Commissie worden eenvoudiger om te begrijpen, maar de capaciteit om samen op te treden wordt beperkter.

De ex-bewindslieden wijkten echter van elkaar af op het gebied van de Euro. Bolkestein ziet weinig in de Euro, terwijl Kroes positief gestemd is. We beginnen bij Bolkestein. Europa kan moeilijk een stapje terug doen, denkt hij. Net als het idee van een federatie, vindt hij het scenario van doormodderen naar gelang de status quo onaanvaardbaar. ‘Carrying on,’ heeft het witboek dit scenario betiteld (Europese Commissie 2017). Maar hoewel een Commissie die zich louter en alleen bezighoudt met de gemeenschappelijke markt zijn voorkeur verdient, denkt Bolkestein dat het lastig is om het doormodderen te vermijden. ‘We kunnen niet meer terug omdat we met die Euro zitten. We hebben nu een gemeenschappelijke markt – met Euro. In de eerste plaats is het doel van de EU wat mij betreft de markt beter laten functioneren. Daarbij hoort het afstand doen van de muntunie – maar dat zie ik niet gebeuren.’

De muntunie is een onherroepelijke fout geweest, aldus Bolkestein. Reeds in de jaren negentig was hij kritisch over het invoeren van de Europese Monetaire Unie. ‘*Antropologen* hadden een verstandiger besluit genomen dan de Europese politici, omdat zij aandacht hebben voor de *peculiarities* van de Zuid-Europese landen,’ zegt hij. Hij vervolgt: ‘de muntunie heeft vanaf het begin af aan geen rekening gehouden met de verschillende economische filosofieën van Noord en Zuid. Als je probeert om die onder één dak te brengen mislukt dat gewoon.’

Het integratievermogen van wat Bolkestein eerder al eens een *Vielvölkerunie* heeft genoemd, is dan ook beperkt. Het is gevaarlijk om verschillende economische en etnische culturen onder één paraplu proberen te brengen. ‘De meest Europese staat die ooit heeft bestaan is er niet meer. Dat was de Oostenrijks-Hongaarse monarchie [...] Het keizerrijk verenigde Oostenrijkers, Hongaren, Tsjechen, Duitsers, Slowaken, Polen, Roemenen, Slovenen, Kroaten en Ruthenen. Er kwamen steeds meer Europeanen bij, tot het rijk barstte,’ schrijft Bolkestein in *De twee lampen van de staatsman* (2008, 268). In dat boek stelt hij dat de huidige Europese Unie kampt met exact dezelfde problemen als de dubbelmonarchie toen. ‘De Vielvölkerstaat ging ten onder omdat hij tegen de feiten in regeerde. Het keizerlijk bestuur bleef té centralistisch terwijl decentralisatie nodig was’ (ibid. 278). Decentralisatie was nodig omdat het rijk een multi-etnische polis was: er waren verschillende etniciteiten die men niet allemaal in dezelfde mal kon gieten.

Zo is het ook met de Euro gegaan. Bolkestein wijst ons op een passage uit zijn boek *Cassandra tegen wil en dank*, waarin hij betreurt dat de Zuid-Europese landen mee mochten doen met de Euro. ‘Als ik dit lees, dan ga ik huilen,’ zegt hij. In het boek schrijft hij: ‘het was essentieel, meende ik, dat alleen die landen meededen die aan het criteria van het Verdrag van Maastricht voldeden. Wim Kok had het een politieke doodzonde genoemd om het met die criteria niet zo nauw te nemen. De Euro zou dus even zo

hard moeten zijn als de gulden. Maar binnen het Eurogebied zou spanning ontstaan. Door het wegvallen van het wisselkoersinstrument zou het aanpassingsvermogen van zwakke lidstaten worden verminderd. De roep om geldstromen van de betere naar de minder goed presterende economieën zou daardoor sterker worden, met alle politieke gevolgen van dien’ (Bolkestein 2013, 194-195).

Dat Italië en Griekenland zijn toegelaten in het Eurogebied, noemt Bolkestein dan ook onbegrijpelijk. ‘Waarom waren de Fransen zo voor Italië? Omdat zij dachten: als Italië er niet bij komt, zijn wij de zwakste economie. Vervolgens konden we de Grieken niet weigeren wat we de Italianen hadden gegeven.’ Bolkestein baalt: ‘De muntunie was in de Eerste Kamer een *hamerslag!* Dan vraag je je af, wat doen die mensen daar? Over zo’n belangrijk onderwerp? Hoofdschuddend voegt hij toe: ‘het is gelopen zoals het is gelopen. Ik was en ben er tegen, maar ik ben bang dat we niet terug kunnen.’

Een digitale gemeenschappelijke markt met twee snelheden – en met Euro

Kroes deelt de analyse van Bolkestein. ‘Wat er gebeurd is in de vorige eeuw is dat er wel politieke besluitvorming heeft plaatsgevonden, maar dat de zaak niet netjes is afgewerkt. Voor je de stap naar een muntunie maakt, moet je heel goed overleggen wie voldoet aan alle economische voorwaarden. Griekenland is om heel andere redenen lid geworden – dat had natuurlijk nooit moeten

gebeuren volgens de economische voorwaarden – het was een puur politiek besluit.’

Met de munt zelf is echter niet zoveel mis, stelt Kroes. ‘Als we nu kritiek hebben op de Euro is dat in mijn beleving niet op de munt zelf, maar op wat er daaromheen is gebeurd. De muntunie is niet afgemaakt en men is niet streng geweest ten aanzien van het volgen van de spelregels. Er zijn natuurlijk een aantal hele vreemde zaken gebeurd. We hadden bijvoorbeeld de drie-procent-regel afgesproken, maar de grote lidstaten die ook deel uitmaken van de Eurozone hebben zich niet aan die regel gehouden. De Commissie heeft dit door de vingers gezien. Daarmee zijn alle fouten die men in de politieke muntunie kon maken, gemaakt.’

Kroes wil dan ook voorlopig niets weten van de Europese minister van Financiën waarover Juncker sprak in zijn *State of the Union* speech. ‘Als je de voorwaarden van deelname niet allemaal goed op een rij hebt gezet en daar geen heldere wijn over kan schenken, dan moet je niet alweer aan een minister van Financiën gaan beginnen.’

Daarmee benadrukt Kroes ook op het terrein van de Euro dat er een Europa van twee snelheden hoort te zijn. ‘Ik ben voor een gemeenschappelijke munteenheid,’ zegt Kroes. ‘Edoch – die moet niet alleen gebaseerd zijn op een politiek besluit maar ook op spelregels over hoe je die munteenheid *safe* en veilig houdt.’

De weeffouten in de huidige politieke constellatie moeten dan ook hersteld worden, meent Kroes. ‘Maar daar zijn ook weer politieke besluiten voor nodig.’ Voor zulke besluiten is niet alleen moed vereist, maar ook politieke wil en de bereidheid om consequent te zijn. Als die bereidheid ontbreekt, komt de Commissie in een lastig parket. Kroes vertelt over een collega Commissaris die, hoewel hij in staat was om te zeggen dat lidstaten zich niet aan de regels hielden en hen een straf op wilde leggen, dat niet kon. ‘De grote landen maakten uit dat het in hun geval niet hoefde – dat de belofte dat men zijn leven zal beteren goed genoeg was.’

Kan Europa terug?

De ex-bewindslieden denken dus anders over de Euro, maar beiden geven aan dat Europese regelgeving op bepaalde terreinen is doorgeschoten. Daarom vroegen we hen of de Europese Unie een stapje terug zou moeten zetten. Is dat mogelijk?

Kroes vindt het merkwaardig om van een stap terug te spreken. ‘Wat aan de orde is, is een evaluatieproces waarin je nagaat waar Europa wellicht is doorgeschoten, of waar Europa dingen doet die al naar gelang ieders eigen ervaringen beter gedaan zouden kunnen worden op nationaal niveau of op regionaal niveau. Ik vind dat niet een stapje achteruit – het betekent dat je heel realistisch, zoals bij zoveel processen, nagaat waar je mee bezig bent en of dat beantwoordt aan het oorspronkelijke en aan het uiteindelijke doel: een digitale gemeenschappelijke markt

waarin een grotere kans op economische groei en werkgelegenheid aan de orde is, waardoor we een buitengewoon gedegen kracht op de wereldmarkt zijn.’

Kroes benadert Europese integratie dan ook niet als een sprong naar voren of naar achter: het is eerder een fluïde proces dat zich constant moet aanpassen. ‘Elke verschuiving in de tijd betekent een aantasting van onze concurrentiepositie op de wereldmap,’ zegt ze. Dat duidt erop dat we Europese regels steeds opnieuw moeten evalueren.

Bolkestein is eerder geneigd om te denken in termen van een stapje terug. ‘In theorie kan dat,’ zegt Bolkestein. ‘Maar in de praktijk niet. Neem bijvoorbeeld het sociaaleconomisch comité van de Europese Unie. Dat comité is ontstaan toen men nog geen Europees Parlement had. Het comité vervulde toen de controlerende functie van een parlement. Nu hebben we wel een Europees Parlement. Dan zou je denken dat we dat comité afschaffen – *maar nee hoor*. Daar zitten allemaal mensen met belangen.’ Kortom: ‘we zijn goed in het oprichten van zaken, maar we zijn heel slecht in het afschaffen daarvan.’

In de toekomst zou Bolkestein graag de Commissie hervormd zien. ‘In mijn tijd hadden we een tamelijk goede commissie, met Mario Monti en Chris Patton. De commissie heeft sindsdien gewicht verloren. Emmanuel Barroso was een slechte voorzitter. Hij besteedde een groot deel van zijn eerste termijn om zijn tweede termijn binnen boord te

halen – dus die man heeft twee termijnen vrijwel niets gedaan.’

Bolkestein betreurt de huidige verhouding tussen de Commissie en de Europese Raad. In zijn *NRC* artikel uit 2005 waarschuwde hij al dat de Raad niet een bij verdrag vastgelegde institutie moest worden. Hij heeft zijn analyse van toen tot leven zien komen. ‘De Commissie heeft een belangrijke functie: daar wordt aan geknaagd. De Europese Raad onder leiding van Donald Tusk heeft lak aan de Commissie,’ zegt hij. ‘De Raad heeft er lak aan dat het monopolie van voorstellen bij de Commissie ligt. De Raad vraagt: *waarom?* Waarom heeft de Commissie dat monopolie? Ik ben er ook nog! Wij zijn toch de regeringsleiders? Dus waarom mogen wij geen voorstellen doen? Zo wordt er geknabbeld aan de autoriteit van de Commissie.’ Om de Commissie efficiënter te laten werken, moet de Commissie niet bang zijn. ‘De Commissie is bang voor de lidstaten, de Commissie is bang voor Rusland, de Commissie is bang voor de Raad, ten onrechte!’ zegt Bolkestein. Als de Commissie te zwak wordt, vreest Bolkestein dat de Raad een weinig realistische Europese koers zal gaan varen. ‘De Europese Raad is een club van vrienden. Daar ga je niet ruw mee om. En elkaar de waarheid zeggen, komt in de politiek niet zo vaak voor.’

Hoewel het primaat van de Unie dus bij de Commissie moet liggen, moet die wel anders worden vormgegeven. ‘Kijk, de Commissie is te groot. Ze heeft nu achtentwintig leden. Engeland gaat natuurlijk weg. Nu hebben veel

commissarissen een halve dagtaak of minder. Maar ze willen allemaal beroemd worden – dat is begrijpelijk: het zijn politici. Hoe kun je beroemd worden? Door initiatieven te ontplooiën. En dat betekent dat er een grote hoeveelheid voorstellen uit Brussel naar de lidstaten komt. En de enige manier om daar een einde aan te maken is het aantal Commissarissen te verminderen. Volgens mij zijn twaalf commissarissen voldoende om het dagelijks bestuur van de EU te vormen.’

Bolkestein wijst ons op het model van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. De Veiligheidsraad kent vijftien leden, waarvan er vijf een permanente zetel hebben en de andere tien leden om de twee jaar worden vervangen. Dat model is heel geschikt voor de Commissie, aldus Bolkestein. ‘De grote lidstaten zouden zes van de twaalf commissarissen moeten leveren – zes permanente leden. Wie zijn die lidstaten? Duitsland, Frankrijk, Italië, Polen, Spanje en Nederland. Ik reken Nederland daarbij want ik vind dat Nederland zeker economisch maar ook op andere gebieden een belangrijke rol in Europa speelt. Nederland heeft bovendien zeventien miljoen inwoners – na Nederland krijg je landen als Zweden met negen miljoen inwoners en een hoop landen met vijf miljoen inwoners.’

De zes andere leden van de Commissie worden elke keer bezet door de overige lidstaten van de Unie, verdeeld over groepen. ‘Groepen kunnen dan zijn: Scandinavië, de Baltische staten, de Benelux en Zuid-Eu-

ropese landen. Ik ontveins mij niet dat het niet eenvoudig zou zijn. Om een voorbeeld te geven: bij een bepaald referendum over Europa stemde Ierland negatief over een verdrag. De Ieren zijn toen overgehaald om toch maar positief te stemmen met de belofte dat ze altijd een lid van Commissie zouden hebben – nou, daar ga je al,’ zegt Bolkestein. ‘Maar achtentwintig leden? Dat is absurd.’

Kroes benadrukt ook dat een systeem met roulerende Eurocommissarissen onhaalbaar is: ‘we weten allemaal dat er bijna geen orgaan te bedenken is wat met zo’n veelkoppig monster bestuurd wordt in de dagelijkse strategie. Maar we zitten ook vast aan deze Commissie. Elk land heeft zijn toezegging gekregen om een kandidaat te mogen leveren voor de Commissie. Als je voorstelt om kleinere landen in een molen te zetten waarin zij niet elke Commissie een kandidaat mogen leveren dan wordt het oorlog. Zo is een paar jaar terug al gebleken.’

Toen Bolkestein Eurocommissaris was, bestond de Unie nog niet uit zoveel lidstaten als nu. Kroes geeft toe dat het aantal Eurocommissarissen niet ideaal is, maar stelt ook dat er nu een werkend systeem met vicepresidenten van de Commissie bestaat. Dat systeem behelst dat een aantal Eurocommissarissen een soortement van kernkabinet vormt en een aantal werkterreinen van de Europese Commissie overstijgen. Kroes was zelf vicepresident in Barroso’s tweede Commissie en momenteel is Frans Timmermans de eerste vicepresident in de Commissie

Juncker. Timmermans bemoeit zich, in het beknootten van regelgeving, met alle werkterreinen van de Europese Commissie.

Dat de Commissie zo’n veelkoppig bestuur heeft is dus verre van ideaal, vindt Kroes, maar het is op zich goed dat ‘daar deze vorm met vicepresidenten en daaronder commissarissen uit voort is gekomen. Wel komt het er steeds op neer wie er over zijn eigen schaduw heen springt bij het functioneren van vicepresidenten.’

‘Ik ben somber gestemd over Europa’

Bolkestein verhult niet dat het bij een ideaalbeeld blijft. Hij is erg pessimistisch, geeft hij toe: ‘ik ben somber gestemd over Europa.’ Op de vraag of we over twintig jaar in hetzelfde schuitje zullen zitten, beantwoordt hij zonder daarover te peinzen: ‘ja, dat denk ik ja. Het uittreden van de Britten is voor Nederland een klap. De Britten hebben altijd aan onze kant gestaan tegen de as Berlijn-Parijs. En je ziet ook nu, als je kijkt naar Macron, dat zijn Europese idealen niet in onze richting gaan.’

Met Brexit verliest Nederland zijn belangrijkste bondgenoot. Wat Bolkestein betreft presteert Nederland in de Europese politiek onder de maat. ‘Het federaal gezinde Luxemburg heeft nu voor de derde keer een voorzitter van de Commissie benoemd. Nederland, na zes maanden Sicco Mansholt, nooit.’ Nederland moet na de Brexit aansluiting zoeken in Noord-Europa of in Oost-Europa, vindt Bolkestein, ‘omdat de Nederlandse stem in Brussel te zwak is’. Fransen, Belgen, Luxem-

burgers: zij willen een federatie, maar ‘je moet in Polen niet met een federaal Europa aankomen en in Spanje al helemaal niet. De discussie over een federaal Europa is eigenlijk overbodig.’

Ook Kroes vindt de Brexit ontzettend jammer. ‘Het Verenigd Koninkrijk is een hele belangrijke partner voor Nederland, ook in het denken over Europa. Ze zitten echt op de noordelijke toer, om het maar zo te zeggen. We verliezen een medestander.’ Ze vreest het ergste voor de Britten: ‘ik geloof er ook heilig in dat het een slechte zaak voor het Verenigd Koninkrijk is. De werkgelegenheid komt er in de knel en er zijn nu al cijfers en een aantal andere issues waarvan je moet vaststellen dat het beter is als het niet zo was gelopen.’

Wat duidelijk wordt uit onze gesprekken met Bolkestein en Kroes is dat er niet eenduidig voor één van Juncker’s scenario’s kan worden gekozen. De discussie over wat de Europese Commissie moet en kan doen en wat de Europese Unie moet en kan worden, lijkt net zo wollig als de Unie zelf. Beide oud-Commissarissen willen in ieder geval dat er goed gekeken wordt naar hoe de Unie anders en efficiënter kan. Daarmee valt Juncker’s eerste scenario – een handhaving van de status quo – pertinent af. Kroes stelt: ‘in de huidige situatie hebben we gezien dat het bereiken van een gemeenschappelijke markt ongeveer een eeuwig leven duurt.’ Met doormodderen bereik je niet zoveel.

Beide oud-Eurocommissarissen wijzen ook Juncker’s vijfde scenario af. Bolkestein is pertinent tegen een federatie en Kroes waarschuwt dat we, als we er al over mogen dromen, er nog lang niet klaar voor zijn. Daarmee belanden we voorlopig, zoals met veel politieke kwesties, ergens in het midden.

H.N. Kok MSc is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties.

Literatuurlijst

- Barker, A., Brunsdon, J., ‘Jean-Claude Juncker’s State of the Union speech, annotated’, *Financial Times*, 13 september 2017, URL: <https://ig.ft.com/juncker-speech-annotated/>, geraadpleegd op 12 december 2017.
- Bolkestein, F., *De Europese Unie is op de verkeerde weg*, URL: http://app.cubender.com/downloads/106459/documents/s16_de_europese_unie_is_op_de_verkeerde_weg__10.pdf, geraadpleegd op 29 november 2017.
- Bolkestein, F., ‘Acht tips voor de Europese Raad’, *NRC*, 15 juni 2005.
- Bolkestein, F., *Cassandra tegen wil en dank*, Amsterdam, 2013.
- Bolkestein, F., *De grenzen van Europa*, Tielt, 2004.
- Bolkestein, F., *De twee lampen van de staatsman: Beschouwingen over politiek*, Amsterdam, 2006.
- Europese Commissie, *White Paper on the future of the Europe*, Brussel, 2017.
- Kroes, N. ‘Welk Europa willen wij? (2)’, *Trouw*, 18 januari 2014.

Concrete plannen voor Europa

door Jan Huitema

Hoe ziet de toekomst van Europa eruit? Dat is geen gemakkelijke vraag waar een kort en simpel antwoord op mogelijk is. Er zijn minstens zoveel meningen en visies als dat er lidstaten zijn. Alle lidstaten kennen hun eigen discussies over de toekomst van de Europese Unie. De Brexit, de Amerikaanse verkiezingen en de opkomst van extreemrechtse partijen hebben de EU met de neus op de feiten gedrukt: er moet een duidelijke visie voor de toekomst ontwikkeld worden.

Jean-Claude Juncker, voorzitter van de Europese Commissie, presenteerde in het voorjaar van 2017 verschillende scenario's over de toekomst van Europa. Blijven we op het huidige spoor en laten we alles zoals het is? Komt er meer Europees beleid of beperken we de samenwerking tot de interne markt? En als we een bepaald scenario kiezen, is

het dan verplicht voor alle lidstaten om in hetzelfde tempo mee te doen of zijn lidstaten vrij om te kiezen wanneer en op welk terrein ze meer willen samenwerken?

Sinds 2014 neem ik plaats in twee commissies van het Europees Parlement: de Commissie Landbouw en Plattelandsontwikkeling en de Commissie Milieubeheer, Volksgezondheid en Voedselveiligheid. Daarnaast ben ik voor de VVD woordvoerder op het gebied van het budget. Juist op deze beleidsterreinen is het ontzettend belangrijk om een goede Europese strategie voor de toekomst te bepalen. Het zijn allemaal grensoverschrijdende onderwerpen, die daarom het beste op Europees niveau aangepakt kunnen worden.

Aan de hand van voorbeelden op deze drie beleidsterreinen laat ik graag zien hoe we

Europese uitdagingen op een liberale manier kunnen aanpakken. Het is van groot belang dat Brussel duidelijke kaders stelt waarbinnen ondernemers en bestuurders vrij kunnen opereren. Daarbij moet Europese regelgeving innovatie stimuleren – niet frustreren. We moeten naar de toekomst kijken en openstaan voor alle mogelijke ontwikkelingen.

Europa en mijn beleidsterreinen

Klimaat

Stijgende temperaturen, extremer weer en een stijgende zeespiegel. Klimaatverandering staat hoog op de Europese agenda en dat is niet voor niets. Om verdere opwarming van de aarde te voorkomen, hebben we met het akkoord van Parijs in 2015 internationaal afgesproken broeikasgassen – in het bijzonder CO₂ – terug te dringen. Europese samenwerking is daarbij cruciaal. Het klimaat kent geen grenzen: alle lidstaten krijgen met deze problematiek te maken.

De kern van het Europese klimaatbeleid is de invoering van een handelssysteem voor emissies (EU ETS). Met dit systeem wordt een prijskaartje gehangen aan iedere ton CO₂-uitstoot van industriële sectoren zoals de energiesector en de luchtvaartsector. Ieder bedrijf heeft bepaalde emissierechten en mag daar niet boven komen. Tegelijkertijd staat het ETS-systeem bedrijven toe om binnen de sector in emissierechten te handelen. Een bedrijf dat emissierechten over heeft, kan het verhandelen aan een bedrijf die op dat moment te kort komt. Het systeem

stimuleert zo om zuinig met emissierechten om te gaan, het kan bedrijven immers geld opleveren. Ongeveer 45 procent van de totale uitstoot van broeikasgassen in de EU is in het ETS-systeem opgenomen. Het fungeert als een marktinstrument om CO₂-uitstoot op een kostenefficiënte manier terug te dringen. Marktwerking zorgt er voor dat de CO₂-uitstoot duurder wordt. Voor veel bedrijven is het dan ook beter om de CO₂-uitstoot te beperken door te innoveren in een duurzamere productieproces.

Een van de gebreken van het systeem is dat er momenteel teveel emissierechten op de markt zijn. Dit betekent dat bedrijven geen emissierechten hoeven te kopen en het systeem vooralsnog weinig tot geen effect heeft. Wil het werken, dan moeten de prijzen van emissierechten zo hoog mogelijk zijn. Daarom hebben we op Europees niveau besloten om jaarlijks emissierechten uit de markt te halen, om zo vraag en aanbod weer met elkaar in balans te brengen.

Een tweede probleem van emissiehandel is dat het tot nu toe alleen betrekking heeft op de energie-intensieve industrie. De andere 55 procent van de broeikasgassen, die worden uitgestoten door kleinere sectoren, zoals transport, landbouw, afval en gebouwen, zijn niet in het EU-ETS systeem opgenomen. Gelukkig dringt bij deze sectoren wel het besef door dat ook zij een bijdrage moeten leveren om de doelstellingen van Parijs te halen.

Emissiehandel is niet de enige weg naar het behalen van de doelen van Parijs. Om de doelen te behalen, moeten we ook minder afhankelijk worden van fossiele brandstoffen. Daarom is in het regeerakkoord van kabinet-Rutte III vastgelegd dat per 2030 alle kolencentralen in Nederland gesloten moeten zijn. Deze inspanning moet óók op Europees niveau geleverd worden. Het is onzinnig dat Nederlandse kolencentrales sluiten, om vervolgens goedkope energie uit buurlanden te halen, waar wel met kolencentrales elektriciteit wordt opgewekt. Daarmee wordt vervuiling slechts verplaatst in plaats van verminderd.

Tot slot moeten we, om de doelen van het Parijs Akkoord te halen, ruimte bieden voor het creëren van innovatie en investeringszekerheid. We moeten ons niet vastleggen op maatregelen en subdoelen, maar zoeken naar kosten-efficiënte instrumenten om onze doelstellingen te behalen. De ambitie van het regeerakkoord moet naar het Europees niveau vertaald worden. Het akkoord is de aftrap van een nieuwe groene regeerperiode, met meer ambitie op het gebied van klimaat.

“...het kan niet zo zijn dat Europese regelgeving innovatieve en duurzame oplossingen in de weg staat...”

Milieu

Zowel de Nederlandse als de Europese economie moeten worden gericht op circulariteit. Waarde vernietiging moet worden geminimaliseerd en het hergebruiken van

producten en grondstoffen gemaximaliseerd. Wat mij betreft houdt de circulaire economie echter niet op bij het recyclen van producten en grondstoffen. Een circulaire economie draait ook om zuinig omgaan met grondstoffen en nadenken over slimmere duurzame productieprocessen.

In het afgelopen jaar heb ik de meerderheid van het Europees Parlement weten te overtuigen dat er binnen de nieuwe meststoffenverordening meer ruimte moet worden gecreëerd voor organische meststoffen zoals dierlijke mest en afvalstromen. Op dit moment gebruiken boeren slechts een deel van hun eigen mest, voeren het overige gedeelte af, om vervolgens dure kunstmest aan te kopen. Het afvoeren van de dierlijke mest is kostbaar terwijl er in Nederland sprake is van een mestoverschot. Dankzij Nederlandse technologische innovaties kan de boer meer van het dierlijke mest gebruiken, zodat boeren minder kunstmest hoeven aan te kopen, zonder dat dit effect heeft op het milieu. Ik ben blij dat mijn collega-Europarlementariërs inzien dat we hiermee de mestkringloop op boerderijen veel beter kunnen sluiten. In Nederland zijn we al jaren bezig met ecologische en technologische innovaties om dat voor elkaar te krijgen. Dat de Europese Commissie nu aan een oplossing werkt, door criteria op te stellen in de nieuwe verordening, kun je gerust een kleine doorbraak noemen!

Om grote stappen te kunnen zetten naar een schoner en duurzamer milieu, zie ik enorme

kansen in het gebruik van insecten. Insecten kunnen een groot aandeel leveren in afvalverwerking door het opeten van resten. Ook zijn insecten een ideale grondstof en een goede vervangende eiwitbron in veevoer. Wanneer we insecten in diervoer mogen gebruiken, kunnen we daarnaast minder afhankelijk worden van soja uit Latijns-Amerika. Deze soja moet eerst de hele wereld over vervoerd worden, wat de nodige vervuiling met zich mee brengt. Helaas staat Europese regelgeving nog niet toe dat insecten tot veevoer verwerkt worden. Ik maak me er hard voor om deze blokkade op te heffen, want het kan niet zo zijn dat Europese regelgeving innovatieve en duurzamere oplossingen in de weg staat.

Land- en tuinbouw

De Nederlandse land- en tuinbouw is toonaangevend voor de hele wereld dankzij de lage milieu impact per kilogram voedsel. Ondanks de kleine oppervlakte van ons land, zijn we de tweede voedselexporteur ter wereld. Dankzij innovaties als precisielandbouw kunnen we straks nog duurzamer produceren. Met precisielandbouw wordt met geavanceerde technieken gekeken wat specifieke planten en dieren op dat moment precies nodig hebben. Hierbij krijgt dus niet het hele perceel of een heel koppel dieren dezelfde behandeling, maar wordt er veel meer naar de behoefte per plant of dier gekeken. Doordat er minder grondstoffen en middelen nodig zijn, kunnen veel kosten bespaard worden. Precisielandbouw levert dus voedsel van hoge kwaliteit, terwijl er tegelijkertijd

minder kosten worden gemaakt en er een lage milieu impact is.

Van oudsher gaat een groot gedeelte van het Europese budget naar de landbouw in de lidstaten. De regels en verdeling hiervan zijn vastgelegd in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Iedere zeven jaar vindt er een herziening van dit beleid plaats. Het nieuwe beleid, dat vanaf 2020 zal gelden, kent ingewikkelde dossiers. De verschillen tussen de Europese lidstaten zijn namelijk groot. In de Europese Unie zijn boeren gemiddeld voor 46 procent van hun inkomen afhankelijk van directe inkomenssubsidies. Dat is geen houdbare situatie. Meer marktwerking kan een oplossing bieden. Zo zijn Nederlandse boeren veel minder afhankelijk van Europese subsidies doordat zij reeds marktgericht werken. Een simpel, resultaatgericht gemeenschappelijk landbouwbeleid moet onderdeel zijn van de toekomst van Europa. De landbouwsector is het meest gebaat bij een beleid waar innovatie mogelijk is en duurzaam resultaat gestimuleerd wordt. De manier waarop de doelen behaald worden, is dan aan de boer. Europese regels moeten innovatie faciliteren in plaats van frustreren.

In het voorjaar van 2015 besloot de Hoge Kamer van Beroep van het Europese Octrooibureau (EOB) dat producten die voortkomen uit biologische processen (traditionele plantverdeling) een patent kunnen krijgen. Een gevaarlijk besluit, want in tegenstelling tot het kwekersrecht bevat het octrooirecht geen kwekersvrijstelling. De kwekersvrijstelling

biedt plantenveredelaars de mogelijkheid elkaars rassen te gebruiken om nieuwe variëteiten te kweken. Door patent te verstrekken, komt de beschikbaarheid van groenten en fruit in de handen van een klein aantal grote bedrijven. Een machtsconcentratie als deze is niet liberaal en bovendien gevaarlijk voor de voedselzekerheid. Bovendien belemmert het innovatie. Daarom stelde ik voor om de kwekersvrijstelling juist te verruimen in plaats van te beperken. Nederlandse kwekers en veredelaars moeten goede toegang hebben tot plantensoorten om te kunnen blijven innoveren.

Naast traditionele verdeling is ook genetische modificatie onderwerp van discussie. Met traditionele verdeling weet je vooraf niet precies welke eigenschappen het nieuwe, door kruising verkregen gewas zal hebben. Dat ligt anders bij genetische modificatie. Hier worden specifieke, gewenste genen ingebouwd in een gewas, waarbij het effect te voorspellen is. Zo worden specifieke eigenschappen als het ware aan- of uitgezet. Het gewas maakt bijvoorbeeld zelf gif aan tegen bepaalde insecten. Dit biedt een economisch voordeel: de boer hoeft dat gif dan niet meer te kopen.

Ik ben er van overtuigd dat de agrarische sector een grote rol kan spelen in het aanpakken van de klimaat- en milieu uitdagingen. Dit moet dan wel Europees vastgelegd worden, om een eerlijke concurrentiepositie tussen agrarische bedrijven te behouden. Het kan niet zo zijn dat wij volop investeren

in innovaties, maar dat andere landen geen stapje extra zetten. Een gelijk speelveld is essentieel om de ambitieuze doelstellingen te halen.

Budget

In het najaar van 2017 kondigde Antonio Tajani, voorzitter van het Europees Parlement, aan dat hij het budget van de EU wil verdubbelen. Het budget van de Europese Unie bestaat uit contributies van lidstaten. Elk jaar wordt de begroting aan de mening van het Europees Parlement onderworpen. Op dit moment staat de meerjarenbegroting op de planning waarin de lange termijn inkomsten en uitgaven worden besproken. Het budgetsysteem van de Europese Unie is aan verandering toe. Het Europees Parlement moet veel kritischer naar zijn uitgavepatroon kijken. Op dit moment geldt het beschikbare budget als uitgangspunt. Dit geeft de perverse prikkel om het budget ook daadwerkelijk volledig uit te geven. Hierdoor worden geen of te weinig prioriteiten gesteld. Anders dan in nationale parlementen lijkt het in dit huis politiek niet interessant om geld over te houden dat terug vloeit naar de belastingbetaler. Dit kun je niet verkopen naar de belastingbetaler. Inkomsten zouden de uitgaven niet langer mogen bepalen. De Europese Unie moet kritischer naar haar uitgaven kijken. Een Europese 'Zalm-norm' lijkt me geschikt om de Europese Unie betaalbaar te houden. Er moet minder geld gestoken worden in Europese parapadejjes.

En nu?

De aankomende jaren zijn er grote vraagstukken waar Europa mee te maken krijgt. Denk aan migratie, terreur en klimaatverandering. Deze grensoverschrijdende onderwerpen kunnen de lidstaten niet apart van elkaar op lossen. Op deze thema's moet Europa samenwerken, een gezamenlijke strategie bepalen en actie ondernemen. Tegelijkertijd is er de noodzaak om voldoende draagkracht te creëren en behouden bij de lidstaten. Dat houdt in dat er voldoende moet worden gecommuniceerd met de achterban. Het belangrijkste van alles is meer reflectie van de Europese Unie op zichzelf. Er is een kritische houding nodig als het gaat om het budget.

De Unie moet koersen op resultaatgericht beleid, met ruimte voor concurrentie, waar duurzaamheid wordt beloofd. Europese samenwerking vereist de inzet van alle lidstaten. Alleen dan kunnen grensoverschrijdende problemen echt opgelost worden.

J. Huitema MSc is Europarlementariër namens de VVD. Hij is volwaardig lid van de landbouwcommissie en plaatsvervangend lid in de milieucommissie. Daarnaast is hij melkveehouder in Makkinga, Friesland.

Horen, zien en zwijgen Separatisme en de Europese Unie

door Wilbert Jan Derksen

De situatie in Catalonië is totaal geëscaleerd nadat de Catalaanse overheid op 1 oktober een illegaal referendum organiseerde waarin de Catalaanse burgers gevraagd werd of ze onafhankelijk van Spanje wilden worden. De sfeer in Spanje was in de aanloop naar dit onafhankelijkheidsreferendum al erg gespannen. De ontwikkelingen na 1 oktober bleken geen soelaas te bieden. Veel Spanjaarden hoopten dat het referendum met een sisser zou aflopen, maar niets was minder waar. De Catalaanse roep om onafhankelijkheid werd door de Spaanse centrale regering in Madrid zonder pardon neergeslagen, in zowel figuurlijke als letterlijke zin. Het politiegeweld tegenover Catalaanse burgers en het opsluiten van hun leiders riep bij veel Spanjaarden pijnlijke herinneringen op. Het

harde optreden van de centrale regering onder leiding van premier Mariano Rajoy werd al snel vergeleken met de jaren van weleer, toen Spanje gebukt ging onder het juk van de brute dictator Francisco Franco.

Als het de bedoeling was van de Catalaanse president Carles Puigdemont om Madrid te provoceren, dan is dit goed gelukt. Uiteindelijk is Puigdemont Spanje ontvlucht naar het niet willekeurig gekozen Brussel. Men vermoedde dat Puigdemont asiel aan zou vragen in België. Tijdens zijn eerste toespraak in Brussel beweerde hij echter het tegendeel. In zijn eigen woorden: 'Ik ben niet hier om politiek asiel aan te vragen. Dit is geen Belgisch vraagstuk. Ik ben hier in Brussel omdat het de hoofdstad van Europa is.' Met Europa bedoelde Puigdemont de Europese Unie, die

tot op dat moment opvallend stil was geweest rondom de gehele affaire. De Catalaanse kwestie is tekenend voor het beleid van doodzwijgen dat de EU hanteert ten aanzien van separatisme in Europa.

'Het staat niet op onze agenda,' meldde Donald Tusk, voorzitter van de Europese Raad (Emmot 2017). Volgens de EU is de kwestie een binnenlandse aangelegenheid. Een interventie of zelfs een bemiddelingsrol is daarmee uitgesloten, zo proclameerde de Raad. Desalniettemin lijkt de EU zich impliciet achter de centrale regering van Rajoy te scharen. De Europese Commissie stelde dat: 'deze tijden om eenheid en stabiliteit vragen, niet om verdeeldheid en versplintering' (Peeperkorn 2017). Daar waar de EU recentelijk nog Polen en Hongarije op de vingers tikte voor ondemocratische handelingen, bleef het erg stil na Rajoy's besluit om het Catalaanse parlement te ontbinden en het oordeel van de rechtbank in Madrid om Catalaanse ministers in de cel te gooien. De onhandigheid waarmee de EU zich binnen dit debat positioneert getuigt dan ook van belangenverstrengeling, met het waarborgen van de democratie binnen de EU enerzijds en het behouden van politieke en economische stabiliteit anderzijds. Separatisme is van alle tijden, maar een zo luide kreet voor onafhankelijkheid van dit formaat heeft de EU nog niet eerder voor haar kiezen gehad. Het is dan ook de vraag hoe de Unie hier in de toekomst mee om zal gaan.

Separatisme binnen de Europese Unie

Catalonië is niet de enige regio binnen de EU waar onder veel burgers een sterke onafhankelijkheidswens heerst. In 2014 werd in Schotland een onafhankelijkheidsreferendum gehouden. Hierin werd het 'nee-kamp' met 55,3 procent van de stemmen de winnaar. Maar dit was nog voor de Brexit. Tijdens het Brexit-referendum stemden de Schotten met 62 procent voor het blijven bij de EU. In maart dit jaar stemde het Schotse parlement dan ook in met een tweede onafhankelijkheidsreferendum, gezien de nieuwe omstandigheden (Carrell 2017). Of dit referendum er uiteindelijk gaat komen is nog niet bekend. Het maakt de Brexit-onderhandelingen er in ieder geval niet makkelijker op. Schotland wil graag onderdeel uit blijven maken van de Europese interne markt. Maar onafhankelijkheid zou wel nieuwe barrières met het Verenigd Koninkrijk opleveren. Economische belangen spelen dus een grote rol in de wens voor onafhankelijkheid en dit is niet alleen in Schotland het geval.

Andere regio's met onafhankelijkheidswensen, zoals Vlaanderen in België en Padanië in Italië, hebben met elkaar gemeen dat hun onafhankelijkheidsstrijd voor een deel gebaseerd lijkt te zijn op de wens om economisch onafhankelijk te zijn. Als economisch sterke regio's willen zij niet langer meebetalen aan de problemen van het centrale bestuur. De huidige opwelling van separatisme in Europa is dan ook grotendeels te danken aan de economische crisis van enkele jaren geleden (Europa Nu 2017). Vooral in Spanje

en Italië lag de economie na 2008 volledig op zijn gat. Daar was, in de ogen van de Catalanen en Noord-Italianen, de centrale overheid verantwoordelijk voor. Naast economische redenen spelen echter ook diepliggende historische, culturele en ideologische motieven een rol. Vooral een eigen, regionale taal kan separatistische gevoelens binnen een regio stimuleren.

In sommige gevallen is de onafhankelijkheidsstrijd binnen regio's in het verleden erg gewelddadig verlopen. Zowel het Franse Corsica als het Spaanse Baskenland kennen een verleden van terroristische aanslagen. Militante organisaties als het *Front de Libération Nationale Corse* (FLNC) en de *Euskadi Ta Askatasuna* (ETA) waren al vanaf de jaren zeventig bezig met hun strijd, waarin velen het leven moesten laten (Letamendía & Loughlin 2000, 148). Beide groeperingen maakten recentelijk bekend hun terreurcampagne te beëindigen, maar de wens voor onafhankelijkheid leeft nog steeds onder de bevolking.

Duidelijk is dat verschillende lidstaten van de EU al langere tijd te maken hebben met separatistische bewegingen. Andere voorbeelden zijn Beieren in Duitsland, Opper-Silezië in Polen en Moravië in Tsjechië (Martin 2017).¹ De huidige situatie in Catalonië tegt dan ook niet alleen de autoriteit van de Spaanse overheid, maar boezemt ook angst in bij veel andere EU-lidstaten. Gevreesd wordt dat Catalonië de katalysator zal zijn waaruit een 'separatistische lente' zal ontstaan. Daar

zit de EU niet op te wachten. Na de schok van de Brexit en de groei van eurosceptische partijen in veel andere EU-lidstaten lijkt de eensgezindheid binnen de Unie verder te versplinteren. Brussel ziet een existentiële dreiging in het feit dat de EU niet alleen op nationaal, maar ook op regionaal niveau uit elkaar kan vallen.

Zelfbeschikking versus territoriale integriteit

De onderliggende juridische discussie die plaatsvindt tussen voor- en tegenstanders van separatisme gaat over twee verschillende principes binnen het internationale recht. Enerzijds is er het zelfbeschikkingsrecht van volkeren dat onder andere stelt dat volkeren het recht hebben om een eigen staat te stichten. Dit recht werd voor het eerst universeel erkend in artikel 1 en 55 van het Handvest van de Verenigde Naties in 1945 (Cop en Eymirlioglu 2005, 117). Op basis van dit recht kan een staat als een onderdrukkende entiteit worden beschouwd. Het opnemen van het zelfbeschikkingsrecht zette dan ook het dekolonisatieproces in gang dat zich in de jaren na de Tweede Wereldoorlog voltrok. Anderzijds geldt het in het internationale recht vastgelegde principe van territoriale integriteit. Dat principe stelt vast dat de bestaande grenzen van een land gerespecteerd dienen te worden en een wijziging niet mogelijk is zonder instemming van de staat zelf (Nünlist 2014, 3). Dit principe wordt ook benadrukt door artikel 2 van het Handvest van de Verenigde Naties. Deze twee ogenschijnlijk tegensprekende juridische concep-

ten zijn een bron van frictie tussen de voor- en tegenstanders van separatisme binnen een land. Beslissend hierin is dan de vraag of het gaat om een onderdrukkende centrale staat, of niet.

“...Zelfbeschikking gaat in tegen de agenda van Europese integratie. Sterker nog, het zelfbeschikkingsrecht der volkeren is nergens in EU-verdragen vastgelegd...”

In het geval van Catalonië beweren de separatisten dat het inderdaad gaat om een onderdrukkende overheersing vanuit de Spaanse centrale overheid. De gewelddadige represailles vanuit Madrid na het referendum hebben dit beeld alleen maar bevestigd. Desalniettemin vindt de claim van Barcelona – met uitzondering van separatistische bewegingen elders ter wereld – weinig steun buiten Catalonië. De regio bezit als autonome gemeenschap al een grote mate van zelfbeschikking, met onder andere een eigen politiemacht en eigen burgerwetten. Bovendien is de territoriale integriteit van Spanje niet alleen vastgelegd in het internationale recht, maar ook in de eigen grondwet. Artikel 2 spreekt over de 'onverbrekelijke eenheid van de natie'. Overigens staat in artikel 149 lid 1 ook dat de centrale staat de exclusieve bevoegdheid heeft om referenda te organiseren (Spaanse Grondwet 1978).

Binnen deze discussie beschouwt de EU territoriale integriteit belangrijker dan zelfbeschikking. Vanuit de EU geredeneerd is dit

logisch, want zelfbeschikking gaat in tegen de agenda van Europese integratie. Sterker nog, het zelfbeschikkingsrecht der volkeren is nergens in EU-verdragen vastgelegd. Het recht wordt niet expliciet geaccepteerd binnen Europees recht en wordt simpelweg genegeerd (Levrat 2017, 4). Het principe van territoriale integriteit staat daarentegen wel vast binnen Europees recht, in artikel 4 van het Verdrag betreffende de Europese Unie (VEU). Op het internationale toneel laat de Unie dit ook blijken.² Vorige maand nog sprak de EU zich uit tegen het Iraaks-Koerdische referendum over een onafhankelijk Koerdistan, tot grote teleurstelling van de Koerden. Federica Mogherini, hoge vertegenwoordiger van Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid van de Europese Unie, zei: 'De EU herhaalt haar standvastige steun voor de eenheid, soevereiniteit en territoriale integriteit van Irak' en 'unilaterale acties, zoals het voorgestelde referendum, zijn contraproductief en moeten worden vermeden' (The New Arab 2017).

Het debat onder liberalen

Ook onder liberalen bestaat er een discussie over dit onderwerp. Sommige liberalen zijn voorstanders van separatisme. Zij stellen dat de staat er voor de burger dient te zijn, en niet andersom. Dit houdt in dat burgers zelf het recht hebben om te bepalen onder welke staat ze willen vallen. Mocht de meerderheid van de burgers binnen een regio dus onafhankelijkheid willen verwezenlijken, dan hebben zij hier het recht toe (Van Schie 2017).

Deze liberalen onderstrepen de individuele vrijheid van burgers. Zij benadrukken niet alleen de vrijheid van vereniging, maar ook een zekere vrijheid voor vereniging. Dat wil zeggen: indien een individu geen onderdeel wenst te zijn van een bepaalde vereniging – in dit geval een politieke gemeenschap – dan heeft hij het recht zich hier van te distantiëren (Tomz 1994, 31). En wat geldt voor individuen, geldt ook voor groepen van gelijkgestemde individuen. Op basis hiervan kan een groep burgers ervoor kiezen zich los te maken van een staat, om zo een eigen politieke gemeenschap te stichten. In John Stuart Mill's woorden: 'One hardly knows what any division of the human race should be free to do, if not determine with which of the various collective bodies of human beings they choose to associate themselves' (Mill 2001 [1861], 182).

Andere liberalen redeneren daarentegen dat deze absolute vrijheid voor vereniging wordt ingeperkt door de 'wortelen' die zijn ontstaan binnen de politieke gemeenschap waar een individu zich in bevindt. Er bestaat een morele plicht om schade aan anderen te voorkomen wanneer dit kan. Wanneer een groep burgers zich losmaakt van een staat, kan zij de andere burgers binnen deze staat schaden vanwege de politieke, economische en sociale wortels die 'uitgetrokken' worden. Separatisme zal leiden tot politieke anarchie en mogelijk inbreuk op het eigendomsrecht (Tomz 1994, 41). Publieke goederen waar de gehele bevolking aan meebetaalt, zoals infrastructuur, worden dan opgeëist door een

klein deel van deze bevolking. Volgens deze liberalen is separatisme daarom, op basis van het schadebeginsel, meestal niet wenselijk.

De Prodi-doctrine

De EU wordt door separatisten vaak als een instrument gezien om onafhankelijkheid te verwezenlijken. Waar regio's voorheen volledig afhankelijk waren van het centrale bestuur van een land voor bepaalde voorzieningen, biedt de EU een goed alternatief. Voornamelijk op het gebied van handel verschaft de EU faciliteiten waar een nieuwe onafhankelijke staat gebruik van zou kunnen maken. Door middel van de gemeenschappelijke markt zou het nieuwe land binnen de EU vrij kunnen handelen met andere lidstaten. Ook zou het als relatief klein land onderdeel uitmaken van een groot handelsblok dat externe handel met derde landen gemakkelijker maakt. Niet alleen op het gebied van handel, maar ook op het gebied van buitenland- en veiligheidsbeleid zou het onderdeel zijn van een grotere unie, waardoor het zich beter zou kunnen profileren op het internationale toneel. Kortom, hoewel de EU onder andere was opgericht om nationalisme in Europa te bestrijden, kan het paradoxaal genoeg regionaal nationalisme juist stimuleren (*The Economist* 2017). Om te voorkomen dat de EU regionaal nationalisme in de hand werkt, heeft de EU echter duidelijk gemaakt dat EU-lidmaatschap voor nieuwe onafhankelijke staten verre van vanzelfsprekend is.

Wanneer een regio binnen een land onafhankelijk wordt, hanteert de EU de zogeheten

'Prodi-doctrine', vernoemd naar voormalig president van de Europese Commissie Romano Prodi. Deze doctrine stelt dat wanneer een regio onafhankelijk wordt van een EU-lidstaat, deze regio daarmee zijn EU-lidmaatschap kwijtraakt. De nieuwe onafhankelijke staat zal ook geen speciale status krijgen, maar onder de gebruikelijke procedures opnieuw lid moeten worden (Wake 2017). Hoewel het land geen moeite zou moeten hebben met het voldoen aan de zogenaamde Kopenhagencriteria voor lidmaatschap – het was immers onderdeel van een EU-lidstaat – zal het wel een tijdrovend proces zijn om opnieuw lidmaatschap aan te vragen. Nog belangrijker is echter dat dit verzoek voor lidmaatschap ook unaniem goed gekeurd moeten worden door alle EU-lidstaten. In het geval van Catalonië beschikt Spanje daarmee dus over vetorecht. Niet alleen Spanje, maar ook de eerdergenoemde landen met eigen separatistisch gezinde regio's zullen zeer waarschijnlijk tegen stemmen, om zo separatisme in eigen land te ontmoedigen. In het verleden heeft Spanje bijvoorbeeld met betrekking tot Schotland ook altijd duidelijk gemaakt dat onafhankelijkheid niet gepaard zal gaan met EU-lidmaatschap. In 2013 sprak Rajoy: 'Het is duidelijk voor mij [...] dat wanneer een land onafhankelijk wordt van de EU, het ook buiten de EU zal blijven' (Carrell en Kassam 2013).

Zonder EU-lidmaatschap zal het land geen toegang hebben tot de interne markt – met alle gevolgen van dien. De huidige situatie in Catalonië heeft al een sterk negatief effect

gehad op de Catalaanse economie. Rond de 1800 bedrijven hebben hun statutaire zetel verhuisd van Catalonië naar andere regio's binnen Spanje (Storm 2017). Velen hiervan zullen ook hun hoofdkantoor meeverhuizen. De reden hiervoor laat zich raden. Indien Catalonië daadwerkelijk onafhankelijk zou worden, zullen deze bedrijven te maken krijgen met tarieven vanuit zowel Spanje als de EU. Voor een klein onafhankelijk Catalonië, zouden dergelijke tarieven desastreus zijn. Grote en middelgrote bedrijven kunnen zich hoge tarieven simpelweg niet veroorloven als zij willen concurreren op de internationale markt en de Catalaanse markt alleen is niet groot genoeg voor deze bedrijven.

Maar hoewel de EU zegt de Prodi-doctrine zonder twijfel te hanteren, is het nog maar de vraag of dit in de praktijk ook echt zo zal zijn. Een dergelijke situatie van onafhankelijkheid is namelijk nog nooit voorgekomen. Er bestaat een kans dat de EU pragmatisme boven principes zal stellen en daarmee een nieuw onafhankelijk land niet buiten de EU zal zetten. Na de Brexit zal de EU willen voorkomen dat de Unie nog verder opgebroken wordt. In het geval van Catalonië beweren sommige separatistisch gezinde zakenlui zelfs dat Duitse investeerders bij bondskanselier Angela Merkel zullen lobbyen om Catalonië binnen de EU te houden (*The Economist* 2017). Catalonië is immers niet alleen voor Spanje een economisch sterke regio, maar ook voor de EU.³ De Prodi-doctrine heeft daarnaast geen concrete juridische fundering.

Er zijn geen EU-verdragen waar een dergelijk beleid is vastgelegd.

De harde lijn

Als de afgelopen jaren ons iets geleerd hebben, dan is het dat de EU de eenheid onder de lidstaten als absolute prioriteit ziet. In Catalonië zagen we dat de EU er van afziet zich verder uit te spreken over de acties van Madrid – welke in veel opzichten buitenproportioneel waren. Het politiegeweld tijdens het referendum op 1 oktober was volgens veel politici in Europa – waaronder de Britse premier Theresa May en de Belgische premier Charles Michel – onnodig. Verschillende mensenrechtenorganisaties veroordeelden de politieacties gericht op de Catalaanse bevolking, die tot meer dan 850 gewonden geleid hebben. Volgens mensenrechtenorganisatie Human Rights Watch had de staat de plicht om het recht op vreedzame vergadering en de vrijheid van meningsuiting voor zowel voor- als tegenstanders van het referendum te waarborgen (*Henley en Mason* 2017).

De EU kreeg veel kritiek voor haar laconieke houding ten opzichte van de maatregelen vanuit Madrid. Critici spraken van hypocrisie van de EU. Terwijl de Unie normaal het hoogste woord voert wanneer iets dergelijks zou gebeuren in Latijns-Amerika of het Midden-Oosten, houdt het in het geval van Spanje haar mond (*Kirby* 2017). Het beleid van ‘eenheid boven alles’ van de EU is duidelijk. De president van de Europese Commissie Jean-Claude Juncker zei: ‘Ik wil hier

geen situatie waar, morgen, de EU bestaat uit vijftien verschillende staten. We hebben al genoeg splitsingen en breuken’ (*Rankin* 2017).

De harde lijn die Brussel aanhoudt ten opzichte van Catalonië is consistent met die ten opzichte van het Verenigd Koninkrijk met betrekking tot de Brexit. In de kielzog van de uitslag van het Brexit referendum ontstond er een discussie in het Verenigd Koninkrijk over een ‘harde’ of ‘softe’ Brexit. Een harde Brexit houdt een afscheid van de interne markt en volledige controle over de eigen grenzen in. Bij een harde Brexit zouden de Britten geheel breken met de EU zonder een deal of compromis te sluiten, en zou de relatie tussen de Britten en de EU worden zoals die nu is tussen de EU en landen buiten Europa.⁴ Bij een softe Brexit blijft het Verenigd Koninkrijk onderdeel van de interne markt en de douane-unie, maar zal het niet langer deel uitmaken van het Europees Parlement en geen EU-commissaris meer leveren. Er zouden dan wel compromissen en deals gesloten worden, zoals het behoud van een bepaalde mate van vrij verkeer van personen, in ruil voor lidmaatschap van de interne markt. Het Verenigd Koninkrijk zou daarmee eenzelfde status ten opzichte van de Unie krijgen als bijvoorbeeld Noorwegen en Liechtenstein (*Reijner* 2016).

Het antwoord op de discussie onder de Britten werd echter al snel door de EU zelf gegeven. Voorzitter van de Europese Raad Tusk stelde: ‘Het enige alternatief voor een harde

Brexit is geen Brexit’ (*Patel* 2016). Deze alles-of-niets mentaliteit is kenmerkend voor de retoriek van de EU met betrekking tot zowel het VK als Catalonië. Net als bij Catalonië wil de EU een signaal afgeven aan andere lidstaten dat afscheiding een moeizaam en pijnlijk proces zal worden en daarom is af te raden. Ook al zou de EU hier zelf economische schade van ondervinden, is het alsnog bereid deze consequenties te accepteren om het Europese integratie project voort te zetten. De korte termijn schade van handelsblokkades met dan wel Catalonië, dan wel het Verenigd Koninkrijk, weegt niet op tegen de lange termijn schade van het volledig uiteenvallen van de EU.

Conclusie

De Catalaanse kwestie ligt de EU zwaar op de maag. Het dwingt de Unie namelijk beleid te vormen rond een onderwerp dat zij liever negeert. Het lijkt in ieder geval duidelijk dat de EU bereid is ver te gaan om de eenheid van de Unie in stand te houden. Het doet vermoeden dat de Unie een zekere vorm van historisch determinisme najaagt, waarin de Unie niet enkel een middel voor Europese samenwerking is, maar een doel op zichzelf lijkt te zijn. De existentiële dreiging die uitgaat van separatisme op zowel landelijk als Europees niveau maakt dat de EU zichzelf genoodzaakt ziet een harde lijn aan te houden. Dit betekent dat de EU zich nooit zal inzetten voor separatistische ambities binnen de eigen lidstaten en ook in derde landen hier zelden steun voor zal betogen. In het debat van zelfbeschikking versus territoriale

integriteit ziet de Unie de laatstgenoemde dan ook als superieur.

Of de Prodi-doctrine gehanteerd zal worden indien een regio binnen de EU daadwerkelijk onafhankelijk zou worden is nog steeds maar de vraag. Hoewel het op de korte termijn economisch pragmatischer zou zijn voor de EU om dit niet te doen, zou dit pragmatisme op de lange termijn desastreuze gevolgen kunnen hebben indien hiermee een separatistische lente aangewakkerd wordt. Het zou een signaal afgeven dat de EU inderdaad een goed alternatief biedt voor de centrale staat en op deze manier separatisme juist aanmoedigen.

Ondanks dat de EU het onderwerp liever negeert en bestempelt als een binnenlandse aangelegenheid, speelt zij daarmee dus wel een cruciale rol in het stimuleren, dan wel het demotiveren, van separatisme. Dit maakt de situatie in Catalonië dan ook des te interessanter, aangezien het handelen van de EU hier een blauwdruk zal opleveren voor het beleid in de toekomst. Tot noch toe lijkt de harde lijn hier aangehouden te worden, zonder concessies. Puigdemont’s bezoek aan Brussel lijkt daarmee tevergeefs.

Wilbert Jan Derksen is stagiair bij de Telders-Stichting en student Internationale Betrekkingen vanuit Historisch Perspectief aan de Universiteit Utrecht.

Literatuurlijst

- ‘EU calls Iraqi-Kurdish referendum ‘counterproductive’, *The New Arab*, 20 september 2017.
- ‘Serbia accuses world of double standards over Catalonia and Kosovo’, *Reuters*, 3 oktober 2017.
- Carrell, S., Kassam A., ‘Scottish independence: Spain blocks Alex Salmond’s hopes for EU transition’, *The Guardian*, 27 november 2013.
- Carrell, S., ‘Scottish parliament votes for second independence referendum’, *The Guardian*, 28 maart 2017.
- Cop, B., Eymirlioğlu, D., ‘The right to self-determination in international law towards the 40th anniversary of the adoption of ICCPR and ICESCR’, *Journal of International Affairs*, 2005, nr. 10, pp. 115-146.
- Emmott, R., ‘Catalonia finds no friends among EU leaders’, *Reuters*, 19 oktober 2017.
- *Europa Nu*, ‘Onafhankelijkheidsstreven Europese regio’s’, URL: https://www.europa-nu.nl/id/vj45jc1zmmhor/onafhankelijkheidsstreven_europese_regio#p7, geraadpleegd: 21 november 2017.
- Henley, J., Mason, R., ‘Catalan referendum: muted response from EU leaders over police crackdown’, *The Guardian*, 1 oktober 2017.
- Kirby, W., ‘EU ‘will forever be seen as hypocrites’ after ‘pathetic’ response to Catalonia violence’, *Daily Express*, 4 oktober 2017.
- Letamendía, F., Loughlin, J., ‘Lessons for Northern Ireland: peace in the Basque Country and Corsica’, *Irish Studies in International Affairs*, 2000, nr. 11, pp. 147-162.
- Levrat, N., *The right to national self-determination within the EU: a legal investigation*, geschrift 8 van de Euborders Working Paper Series, Geneva, 2017.
- Martin, W. ‘This map shows the European regions fighting to achieve independence’, *The Independent*, 2 oktober 2017.
- Mill, J.S., *Representative Government*, Kitchen, 2001 [1861].
- Nünlist, C., ‘Separatism in the EU’, *CSS Analyses in Security Policy*, 2014, nr. 160, pp. 1-4.
- Patel, R., “The only real alternative to a hard Brexit is no Brexit”, *International Business Times*, 14 oktober 2016.
- Peeperkorn, P., ‘EU weigert te bemiddelen tussen Spanje en Catalonië: ‘alle vertrouwen in Rajoy’”, *De Volkskrant*, 2 oktober 2017.
- Rankin, J., ‘EU silence over Catalan leader’s call for action speaks volumes’, *The Guardian*, 1 november 2017.
- Reijner, T., ‘Je hebt een harde en zachte

Brexit. Maar wat betekent het?’, *Elsevier Weekblad*, 25 oktober 2016, URL: <https://www.elsevierweekblad.nl/buitenland/achtergrond/2016/10/je-hebt-een-harde-en-zachte-brexit-maar-wat-is-het-verschil-386829/>, geraadpleegd: 22 november 2017.

- Spaanse grondwet, 1978, URL: http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Hist_Normas/Norm/const_espa_texto_ingles_0.pdf, geraadpleegd: 21 november 2017.

- Storm, E., ‘Catalonië kan niet buiten de EU’, *De Volkskrant*, 9 november 2017.

- *The Economist*, ‘The EU will not help the Catalan secessionists’ cause’, 14 oktober 2017, URL: <https://www.economist.com/news/europe/21730163-embracing-catalonia-holds-no-appeal-europes-leaders-eu-will-not-help-catalan>, geraadpleegd: 21 november 2017.

- Tomz, M.R., *The morality of secession*, thesis geschreven voor de *University of Oxford*, Oxford, 1994.

- Van Schie, P., ‘Geef ruimte om over onafhankelijkheid Catalonië in ordentelijk referendum te beslissen’, *Telders Community*, 2 oktober 2017, URL: <http://www.telderscommunity.nl/actueel/column-5/>, geraadpleegd: 23 november 2017.

- Wake, D., ‘Analysis: an independent Catalonia’s tricky path to EU membership’, *The Local España*, 10 oktober 2017.

1. Deze regio’s onderscheiden zich wel in de sterkte van het onafhankelijkheidsstreven wat er binnen de regio’s heerst.

2. Kosovo vormt hierop een uitzondering, want hier werd separatisme juist gesteund door de EU. Uiteindelijk werd het land onafhankelijk van Servië in 2008. Wat betreft de redenen voor dit tegenstrijdige gedrag vanuit de EU past het in dit artikel niet om hierover uit te weiden. Volgens de woordvoerder van de Europese Commissie lag het aan de “zeer specifieke context” van Kosovo (*Reuters* 2017).

3. Ergens is het dan ook wonderlijk dat de Catalanen menen doormiddel van afscheiding economisch onafhankelijk te worden, terwijl dezelfde economische transfers naar armere regio’s (in andere lidstaten) zich plaats zullen vinden binnen de context van de EU.

4. Noord-Ierland zou hierop een uitzondering kunnen vormen indien het een speciale status verkrijgt, of ervoor kiest zich te verenigen met de Republiek Ierland onder het Goede Vrijdagakkoord.

Over de grens

Macron: een man met een progressieve missie

door Marcel Breet

Dit In 2010 sprak de politieke mentor van Emmanuel Macron, Henry Hermand (1924-2016), de vrees uit dat Frankrijk aan de vooravond staat van verschrikkelijke gebeurtenissen. De verkiezing van Emmanuel Macron in het voorjaar van 2017 als president van Frankrijk, kan worden gezien als een geslaagd antwoord op Hermands noodkreet. Terwijl eind 2016 de Amerikanen, tegen de gevestigde politieke orde in, voor Donald Trump kozen en de Britten voor een Brexit, stemden de Fransen voor de 39-jarige Macron. Hij kreeg een parlementaire meerderheid voor zijn nieuw opgerichte partij *La République En Marche* (LREM). De politieke lijn van Macron kan worden omschreven in de termen van het politieke wensbeeld van Hermand: een realistisch links en verlicht

rechts als onderdeel van een sociaalreformistisch milieuactivisme, wat later door Macron is vertaald als progressivisme. Hoewel deze koers soms lijkt op het klassiek liberalisme, doet die omschrijving de eigenheid van de koers en de missie van Macron tekort. Dit artikel zet uiteen wat de progressieve koers dan wél is.

Emmanuel Macron: de jongste president van Frankrijk

Op 7 mei 2017 werd Emmanuel Macron (geboren op 21 december 1977) gekozen tot president van Frankrijk. Hiermee is hij de jongste president van Frankrijk ooit. Het grote publiek kende Macron pas vanaf augustus 2014, toen hij op 36-jarige leeftijd minister van Economische Zaken, Industrie en Digitale Economie werd in het tweede

kabinet van Manuel Valls en onder het presidentschap van François Hollande, beiden verbonden aan de *Parti Socialiste* (PS). Daarvoor was Macron vanaf 2012 adviseur van Hollande. In augustus 2016 stapte Macron uit het kabinet om zich volledig te wijden aan zijn in april van dat jaar opgerichte politieke beweging *En Marche!* die niet verbonden is aan een bestaande politieke partij, maar losstaat van de klassieke scheiding tussen links en rechts en zich richt op de vooruitgang van Frankrijk. In november stelde Macron zich formeel kandidaat voor de presidentsverkiezingen in het voorjaar van 2017.

Met een optimistische en opvallend pro-Europese campagne (en uiteindelijk de steun van de leider van de bestaande centrumpartij *Mouvement Démocrate*) won Macron de eerste ronde van de presidentsverkiezingen met circa 24 procent van de stemmen en won hij in de tweede ronde met circa 66 procent van de stemmen ruim van de ultrarechtse Marine Le Pen van het *Front National*.¹ Omdat in juni 2017 verkiezingen voor het Franse parlement zouden worden gehouden, richtte Macron daags na zijn verkiezing als president de politieke partij *Les Républicains En Marche* (LREM) op. Bij de parlementsverkiezingen behaalde LREM circa 54 procent van de zetels in het parlement (waarbij ze landelijk gezien in de eerste ronde ruim 28 procent van de stemmen kreeg en in de tweede ronde 43 procent van de stemmen). Bij de verkiezingen (voor een deel van de zetels) in 2017 voor de Franse senaat was LREM minder succesvol en verkreeg het circa 6 procent van de zetels.²

Onderdeel van de gevestigde orde

Ondanks dat Macron pas vanaf 2014 bij het grote publiek bekend is, is hij geen buitenstaander met nieuwe ideeën. Al voordat Macron in 2012 adviseur werd van Hollande was hij verweven met de bestuurlijke en politieke elite van Frankrijk. Ook was hij al eerder politiek actief: in de periode 2006-2009 was hij lid van de PS (Abonreau 2017). Macron is een oud-student van de *École Nationale d'Administration* (ENA), een prestigieuze voortgezette opleiding voor de Franse publieke sector die vele Franse hoge ambtenaren en politici hebben doorlopen. Gedurende zijn studie en loopbaan heeft Macron filosofische en politieke inzichten opgedaan en een ruim netwerk opgebouwd die bepalend zijn (geweest) voor zijn politieke koers en zijn uiteindelijke verkiezing als president, waarvan onderstaand enkele hoofdlijnen worden geschetst.

Filosofische inspiratiebronnen: Mounier en Ricoeur

Als onderdeel van zijn opleiding aan de ENA volgde Macron in 2002 een stage op de prefectuur van het Noord-Franse departement l'Oise. Daar ontmoette hij Henry Hermand, een vermogende en politiek geëngageerde vastgoedondernemer met humanistische, christelijk-linkse, militant anti-kolonialistische en pro-Europese ideeën (Noblecourt 2010). De twee deelden een interesse voor de filosofie, in het bijzonder gekoppeld aan de ideeën van het tijdschrift *Esprit* (waar Hermand bij betrokken was) en de Franse filosoof Paul Ricoeur (1913-2005), van wie

Macron tijdens zijn studie voorafgaand aan de ENA enige jaren student-assistent was. Ricoeur was ook een kennis van Hermand (Freyssenet 2016).

“..Voor Mounier is de mens een spiritueel wezen, van wie het bestaan is gevormd door een hiërarchie van waarden die het in vrijheid heeft ontwikkeld..”

Het tijdschrift *Esprit* is in de jaren dertig van de vorige eeuw opgericht door de Franse vooraanstaande katholieke intellectueel en filosoof Emmanuel Mounier (1905-1950). Als reactie op de industriële revolutie, het nazisme in Duitsland, het fascisme in Italië en het communisme in de Sovjet-Unie, pleitte Mounier voor een revolutie gebaseerd op een nieuwe filosofie van de mens en de samenleving: het personalisme (De Tavenier 2009, 367). Voor Mounier is de mens een spiritueel wezen, van wie het bestaan is gevormd door een hiërarchie van waarden die het in vrijheid heeft ontwikkeld door het besef van eigen verantwoordelijkheid en door een constante interne ontwikkeling (Wolf 1960, 326). Het personalisme van Mounier wordt ook wel gezien als een christelijke versie van het individualisme met een nadruk op de ontwikkeling van zowel de sociale, individuele, spirituele en materiële aspecten van de menselijke persoonlijkheid (Carlson 2007, 101). Voor Mounier hebben zowel het liberale individualisme als collectieve systemen onwenselijke antimenselijke neigingen (De Tavenier 2009, 368). De door Mounier

gewenste samenleving kenmerkt zich door relaties tussen personen, een economie die ondergeschikt is aan de persoon en waarbij arbeid, als een essentiële menselijke activiteit die bijdraagt aan het wezen van een persoon, belangrijker is dan kapitaal. Mounier pleit daarnaast voor een staat die decentraal is georganiseerd, waarin persoonlijk initiatief en sociale samenwerking worden gestimuleerd (De Tavenier 2009, 370-372). Als een filosofie die het belang van soevereine staten ondergeschikt acht aan verbanden tussen personen, is het personalisme een belangrijke inspiratiebron voor het Europese federale gedachtegoed (De Tavenier 2009, 373). Daarnaast is het gedachtegoed van Mounier een van de grondslagen voor het ontstaan van de christendemocratische politieke stroming die na de Tweede Wereldoorlog in Europa opkwam (Carlson, 2007, p.103).

De filosoof Ricoeur hield zich met veel academische en maatschappelijke onderwerpen bezig en wordt gezien als een van de belangrijkste filosofen van de twintigste eeuw (Kaplan 2008, 1). Het leidende principe in het werk van Ricoeur is het idee van de capabele mens (Kaplan 2008, 3). Een mens zijn betekent volgens hem te beschikken over de mogelijkheid om nieuwe acties – vrij gekozen activiteiten – te ondernemen. Daarvan zijn de meest fundamentele activiteiten het spreken, handelen, lijden en het verantwoordelijk zijn (Kaplan 2008, 4).

Hun gedeelde interesse voor de filosofie van Mounier en Ricoeur vormde de basis voor

een innige vriendschap tussen Hermand en Macron. Hermand nodigde hem uit voor vakanties, was getuige bij het huwelijk van Macron, leende Macron ruim een half miljoen Euro voor de aanschaf van een appartement in Parijs, vroeg zijn contacten Macron te helpen bij zijn verdere politieke loopbaan en bood in 2016 ondersteuning (voornamelijk huisvesting) bij de opstart van Macrons politieke beweging *En Marche!* (Bacqué 2016; Danyves 2016; Raulin 2016).

Rocards *La deuxième gauche* als politieke leidraad

Hermand was niet alleen een vriend van Macron, maar ook zijn politieke mentor. In die hoedanigheid introduceerde hij Macron bij onder meer de Franse socialistische politicus en voormalige eerste minister Michiel Rocard (1930-2016).

Rocard is het gezicht van *la deuxième gauche*, een eind jaren zeventig gestarte beweging binnen de PS die onder meer uitgaat van een anti-totalitair en gedecentraliseerd (zelf) bestuur, het belang van het sociale middenveld en een constructieve samenwerking met vakbonden, het sluiten van compromissen, Europese samenwerking en een open blik op de wereld, een gereguleerde markteconomie, diversiteit als verrijking voor de samenleving en het geleidelijk doorvoeren van veranderingen (Cossé 2014). Het gedachtegoed van *la deuxième gauche* staat in contrast met de centralistische, op staatsmacht georiënteerde, meer klassiek socialistische lijn binnen de PS van bijvoorbeeld de voormalige president

François Mitterrand (1916-1996). Zowel Rocard als Hermand waren verbonden aan een aantal progressieve (deels niet meer bestaande) denktanks met veelal banden met leden van de PS en van wie sommigen bevriend zijn geraakt met Macron (Piedtenu 2017). Het ging vooral om denktanks die waren gericht op vooruitgang, innovatie, Europa en internationale samenwerking, zoals de sociaaldemocratische *Terra Nova*³ en de eind 1999 opgeheven *la Fondation Saint-Simon*.⁴ Daarnaast was Rocard ook een bekende van Ricoeur. De twee spraken regelmatig met elkaar en wisselden ideeën uit (Guigo 2016; Macron 2016, 22; Pierron 2017). Macron onderhield ook met Rocard een vriendschappelijke relatie tot de dood van Rocard in 2016.

In 2010 publiceerde Hermand een boek met als titel *L'Ambition n'est pas une rêve* – ambitie is geen droom. Tijdens een interview in het kader van dit boek sprak Hermand over Frankrijk als een land waarin één achtste van de bevolking in armoede leeft en nog eens één achtste in vrees, wat hij zag als een grondslag voor verschrikkelijke gebeurtenissen bij toekomstige verkiezingen (Noblecourt 2010). De vrees van Hermand was niet verwonderlijk gezien de financiële crisis die in 2008 mondiaal uitbrak en de stijging in Frankrijk van het aantal personen dat beneden de armoedegrens leefde van 7,6 miljoen in 2004 tot 8,8 miljoen personen in 2010. In een interview gaf Hermand ook aan wat zijn politieke wensbeeld was: een realistisch links en verlicht rechts als onderdeel van een sociaalreformistisch milieuactivisme

(Noblecourt, 2010). Tot zijn dood in 2016 was Hermand voor Macron veertien jaar lang een belangrijke steun, ook voor het bepalen van zijn politieke koers.

Omvangrijk en invloedrijk netwerk

Na zijn periode aan de ENA, in 2004, ging Macron aan de slag als inspecteur bij het Franse ministerie van Financiën. Zijn directe baas werd Jean-Pierre Jouyet, iemand met invloedrijke contacten en een goede vriend van François Hollande. Jouyet was al snel onder de indruk van Macron die net als hijzelf niet dacht in een tegenstelling tussen links en rechts. Dat Jouyet zelf niet in de links-rechts dichotomie geloofde, kan geïllustreerd worden door het feit dat Jouyet in het voorjaar 2007 staatssecretaris van Europese Zaken werd in het rechtse kabinet van François Fillon onder het presidentschap van Nicolas Sarkozy, terwijl hij vanaf 2014 tot begin 2017 als secretaris-generaal op het Elysée onder het presidentschap van Hollande werkte. Macron en Jouyet hechtten bovendien allebei waarde aan overleg en hekelden conflict-situaties (Fulda 2017). Vanuit zijn functie als inspecteur werd Macron in de loop van 2007 als adjunct-secretaris toegevoegd aan de commissie van Jacques Attali (voormalig adviseur van de socialistische oud-president François Mitterrand en voormalig hoofd van de Europese Bank voor Wederopbouw en Ontwikkeling). Attali moest in opdracht van de toenmalige president Sarkozy met voorstellen komen om de economische groei in Frankrijk te bevorderen. Inzichten om Frankrijk vooruit te helpen

die Macron optekende in het rapport van de Commissie-Attali zijn het standpunt dat economische vooruitgang noodzakelijk is voor het realiseren van sociale rechtvaardigheid, niet verrijking maar armoede een schandaal is, er (mondiaal) voldoende mogelijkheden zijn voor een langdurige economische groei (voornamelijk door de technologische ontwikkeling), de staatsbemoeienis en de bestaande privileges in de Franse samenleving een negatief effect hebben, de staats-schuld moet worden beperkt om toekomstige generaties niet te belasten, er moet worden gewerkt aan innovatie, concurrentie en bovenal het reformeren van alle onderdelen van de Franse samenleving. De inzet hiervoor moet niet van de staat komen maar van individuele Fransen zelf, waarbij de staat wel ondersteuning en bescherming moet bieden (Attali 2008, 5-12). Er geldt hierbij een belangrijk uitgangspunt, namelijk dat iedereen van de veranderingen zal profiteren en om te beginnen degenen die op dit moment zijn uitgesloten (ibid., 12). Opvallend is dat in de tweede regel van de samenvatting van het commissierapport dat door Macron is geschreven, staat dat het rapport – net als zijn bijna 10 jaar later opgerichte eigen politieke beweging *En Marche!* – niet tot een partijpolitieke stroming kan worden gerekend: ‘Il n’est ni partisan ni bi partisan: il est non partisan’ (Attali 2008, 5; Le Puill 2017). In 2010 is Macron – dan als bestuurder bij de Franse zakenbank Rothschild & Co – zelf lid van een nieuwe commissie van Attali die in opdracht van de toenmalige president Nicolas Sarkozy het rapport uit 2008 actualiseert.

Jouyet en Attali zijn altijd goed bevriend gebleven met Macron en hebben de kennismaking en het contact tussen Macron en Hollande gestimuleerd (Fulda 2017). Vanaf 2010 was Macron betrokken bij de aanloop van Hollande naar de presidentsverkiezingen (Visot 2017). Jouyet spande zich, samen met de rocardist Valls, vanaf 2012 in om Macron een rol te laten spelen in het presidentschap van Hollande (Danyves 2016; Fulda 2017). Toen Macron zich eind 2016 kandidaat stelde voor het presidentschap was Attali één van de vele prominente Fransen die hun steun en bewondering uitspraken voor Macron. Hoewel Valls als lid werd geweigerd bij de nieuwe partij LREM omdat hij al het door LREM gestelde maximumaantal termijnen in het parlement had gediend, kandideerde de partij geen kandidaat in het kiesdistrict van Valls. Valls werd als parlamentslid herkozen en steunde het beleid van Macron. Jouyet werd door Macron in september 2017 benoemd als Frans ambassadeur in Londen.

De politieke koers van Macron

Het vertrek van Macron als minister van Economische Zaken in het tweede kabinet Valls was bovenal een keuze voor zijn eigen filosofische en politieke overtuiging zoals hij die al vele jaren deelde met Hermand. Om zijn politieke idealen te realiseren heeft Macron bewust afstand genomen van de PS, om zodoende echt een politiek te kunnen voeren die niet links is, niet rechts is en zelfs niet het centrum vertegenwoordigt, maar die uitgaat van een gedeelde wens voor vooruitgang (En Marche 2016, 5).

Macron vond net als Mounier na de Tweede Wereldoorlog, dat zijn ideeën niet pasten binnen een bestaande politieke partij en dat de oprichting van een nieuwe politieke beweging noodzakelijk was.

“...De essentie van de koers van Macron is boven alles dat Frankrijk moet veranderen om een vooruitgang te kunnen zijn voor iedereen...”

Bij het zetten van de stap om een eigen politieke beweging te beginnen is Macron onder meer gesteund door Claude Bébéar, voormalig topman van de Franse verzekeraar AXA en oprichter van de liberale denktank *L’Institut Montaigne* (Le Figaro 2017). Toch is de koers van Macron niet als liberaal aan te duiden. Macron spreekt zelf over een koers die én rechts én links is. Hij vat het samen als progressivisme, waarbij hij het prima vindt om zowel liberaal als links te worden genoemd, omdat hij beide uitgangspunten onderkent (Macron, 2016, p.38-39). Hij is liberaal vanuit het vertrouwen in de mens, maar links vanuit het idee dat geld niet het enige is in het leven, dat de vrijheid van mensen gewaarborgd moet blijven en dat de kwetsbaren in de samenleving moeten worden beschermd. Dit staat ver af van het huidige (neo)liberalisme. Maar ook het klassieke, meer sociaal gerichte liberalisme met de nadruk op goed bestuur waar historicus en oud-VVD-lid Frank Ankersmit al jaren een pleidooi voor houdt, lijkt de lading niet voldoende te dekken.⁶

De essentie van de koers van Macron is boven alles dat Frankrijk moet veranderen om een vooruitgang te kunnen zijn voor iedereen, waarbij Macron – net als Ricoeur – Frankrijk ziet als een kans voor iedereen om zijn eigen beloften waar te maken (En Marche 2016, 4). Dat is zijn (bijna heilige) missie. Sommige auteurs definiëren deze progressieve missie als een combinatie van economisch rechts en cultureel links (Berdah 2017; Abonneau 2017). Het wordt ook wel aangeduid als centristisch of eclecticisch (Abonneau 2017; Jaigu 2017). Hoewel in alle definities een kern van waarheid zit, is eclecticisch wellicht de beste benaming. Zoals onderstaand wordt toegelicht, is de praktische uitwerking van het progressivisme van Macron een mix van de filosofische en politieke inzichten die hij heeft opgedaan in de periode voorafgaand aan zijn verkiezing als president.

Reformistisch en activistisch

Macron heeft gehandeld in de geest van de ideeën van Ricoeur over de capabele mens die over de mogelijkheid beschikt – en de verantwoordelijkheid heeft – acties te ondernemen. Volgens Macron heeft Ricoeur hem richting de politiek geduwd, omdat Ricoeur zelf niet in de politiek is gegaan (Pierron 2017). Zijn drang om Frankrijk te veranderen blijkt uit de titel (en inhoud) van het boek dat Macron publiceerde als onderdeel van zijn verkiezingscampagne: *Révolution. C'est notre combat pour la France*. In dit boek schrijft hij dat het noodzakelijk is dat Frankrijk verandert, dat het bijvoorbeeld voorbij moet zijn dat jarenlang dezelfde mensen het

land regeren waarbij links en rechts elkaar afwisselen (Macron 2016, 2). Overeenkomstig de ideeën van Mounier ademt zijn pleidooi het verlangen naar een nieuwe orde. Het realiseren van verandering is wat Macron drijft en hij dóet het ook. Waar anderen vooral praten over een gelijke verdeling tussen man en vrouw, zorgde Macron ervoor dat de kieslijst van LREM bestond uit ongeveer de helft mensen zonder eerdere politieke ervaring. Ook was er sprake van een gelijke verdeling in het aantal mannen en vrouwen. De grote winst voor LREM bij de parlementsverkiezingen in 2017 betekende een groot verlies aan zetels bij de PS. Aan de rechterflank van het politieke spectrum is bij Les Républicains (LR) een afsplitsing ontstaan van parlementsleden die de regering van Macron steunen. Eén van de eerste wetten die het nieuwe parlement heeft aangenomen is de wet op de moralisatie van het politieke leven, waarbij de regels voor politici worden aangescherpt waaronder het verbod op het in dienst nemen van familieleden (wat binnen de Franse politiek een veel voorkomende praktijk was). Wat betreft het creëren van een nieuwe politieke orde is Macron aardig op weg.

Verlicht rechts en realistisch links

De beleidsmatige nieuwe orde en het daadwerkelijk veranderen van Frankrijk is een kwestie van een langere adem. De uitgangspunten van het beleid vertonen overeenkomsten met het rapport van Attali uit 2008 (LePuill 2017). Het concrete actieplan van de regering bestaat uit een combinatie van economische en sociale maatregelen.^{7/8} Daar-

naast is Macron een groot voorstander van het beperken van de overheidstekorten en de Europese Unie, maar vindt wel dat ook daar hervormingen nodig zijn. De regering die het beleid moet uitvoeren kent een gemengd karakter. Het kabinet van de eerste minister Edoard Phillipe (afkomstig uit LR) bestaat uit politici van partijen van zowel links als rechts en bevat bewindslieden van buiten de politiek waaronder een arts, een uitgever, een milieuactivist en directeuren van bedrijven (Verschuren 2017). De verdeling van de ministeries sluit aan bij de politieke uitgangspunten van Macron. De economisch belangrijke ministeries zijn in handen van bewindslieden afkomstig van (oorspronkelijk) politiek (verlicht) rechts en ministeries waarbij maatschappelijke waarden meer een rol spelen bij bewindslieden van (oorspronkelijk) politiek (realistisch) links.

Ook de keuze voor Phillipe als eerste minister past in het plaatje. Phillipe was in zijn jongere jaren een aanhanger van Rocard en behoorde binnen LR tot de groep rondom de centrumrechtse oud-premier Alain Juppé, die tegenwoordig burgemeester van Bordeaux is. Bovendien is Phillipe bevriend met Attali, die in 2012 het eerste forum voor een positieve economie (uitgaand van kapitalisme gekoppeld aan lange-termijn doelstellingen) organiseerde in de Franse havenstad Le Havre, waar Phillipe op dat moment burgemeester was (Jaigu 2017; Pace 2017).

Kans van slagen

De journalist die in 2010 Hermand interviewde over zijn boek, associeerde het politieke wensbeeld van Hermand met een utopie: *[e]t le rêve vire à l'utopie* (Noblecourt 2010). Inmiddels is gebleken dat het wensbeeld realiteit is geworden, tenminste wat betreft de verkiezing van de president, de meerderheid van het parlement en de samenstelling van de regering en het regeringsbeleid. De uitwerking hiervan moet zich nog bewijzen. In de pers wordt Macron soms negatief afgeschilderd als een president van de rijken vanwege maatregelen zoals het afschaffen van de vermogensbelasting (ingevoerd door Mitterand) en vanwege zijn opmerking dat arbeiders die staken omdat ze mogelijk hun werk verliezen beter een baan kunnen zoeken (Vermaas 2017).

De maatregelen en opmerkingen van Macron passen echter helemaal bij zijn uitgangspunt dat Frankrijk moet uitstralen dat succes en rijkdom geen schande zijn en bij het idee van de capabele mens die verantwoordelijkheid moet nemen voor zijn eigen situatie. Het succes van het progressivisme van Macron zal uiteindelijk moeten blijken uit het feit of Frankrijk daadwerkelijk kan veranderen en er sprake zal zijn van een daling van de personen onder de armoedegrens, een daling van de werkloosheid en een daling van de staatsschuld. Rond 2022 – aan het einde van het vijfjarige presidentschap van Macron – zal duidelijk worden of Macron daadwerkelijk het geslaagde antwoord is op de vrees van Hermand, of dat zijn wensbeeld toch een

utopie is gebleken en er bij de nieuwe verkiezingen wederom gevreesd moet worden voor de ergste politieke gebeurtenissen.

Drs. J.M. Breet studeerde financieel overheidsmanagement en politicologie. In 2014 verhuisde hij naar Frankrijk van waaruit hij op interimbasis werkt voor de Nederlandse (lokale) overheid.

Literatuurlijst

- Abonneau, J., 'Aux sources idéologiques et politiques du macronisme', *Le Figaro*, 13 juni 2017.
- Attali, J., *Rapport de la Commission pour la libération de la croissance française*. Parijs, 2008.
- Bacqué, F., 'Henry Hermand, acteur de la deuxième gauche et mentor d'Emmanuel Macron, est mort', *Le Monde*, 6 oktober 2016.
- Breteau, P., 'Comprendre les chiffres sur les seuils de pauvreté en France. En dix ans, 1,2 million de personnes ont vu leurs revenus descendre sous ce niveau, selon la dernière étude de l'Insee. Mais que signifie cette notion?', *Le Monde*, 8 september 2016.
- Carlson, A., 'Europe and the Christian Democracy Movement: A Once and Future Hope?', *The Linacre Quarterly*, 2007, vol. 74, nr. 2, pp. 94-110.
- Cossé, P., 'Ce qui reste de la « deuxième gauche »', *La Tribune*, 15 mei 2014.
- 'Emmanuel Macron: c'est son mentor Henry

Hermand qui en parle le mieux!', *Le Figaro*, 27 februari 2017.

- En Marche, Emmanuel Macron président. *Programma*, Parijs, 2016.
- Freyssenet, E., 'Henry Hermand, l'homme qui veut faire de Macron un président', *Les Echos*, 18 januari 2016.
- Fulda, A., 'Ami d'Emmanuel Macron, Jean-Pierre Jouyet répond à l'appel de Londres', *Le Figaro*, 9 juli 2017.
- Guigo, P., 'Rocard l'intellectuel', *Liberation*, 5 juli 2016.
- Jaigu, C., 'Emmanuel Macron, philosophe de la surface?', *Le Figaro*, 19 mei 2017.
- Kaplan, D.M., *Reading Ricoeur*. New York, 2008.
- 'Ces réseaux économiques sur lesquels Emmanuel Macron peut s'appuyer', *Le Figaro*, 8 mei 2017.
- Le Puill, G., 'Le projet présidentiel d'Emmanuel Macron figure dans le rapport Attali rédigé pour Sarkozy', *L'Humanité*, 16 mei 2017
- Macron, E., *Révolution. C'est notre combat pour la France*. Parijs, 2016.
- Noblecourt, M., '« L'ambition n'est pas un rêve », d'Henry Hermand : patron, mais de gauche', *Le Monde*, 13 december 2010.

- Pace, B., 'Qui est Edouard Philippe, le nouveau

Premier ministre?', *Entreprendre*, 17 mei 2017.

- Piedtenu, L., 'Aux sources des idées d'Emmanuel Macron', *France Culture*, 07 mei 2017.

1. Wanneer bij de verkiezingen geen van de kandidaten de absolute meerderheid heeft, gaan de twee kandidaten met de meeste stemmen in de eerste ronde door naar de tweede ronde waaruit één winnaar volgt. Bij presidentsverkiezingen geldt dat de stemmen van het hele land bij elkaar worden opgeteld. Bij verkiezingen voor lokale, regionale en nationale volksvertegenwoordigers wordt gewerkt met kiesdistricten.

2. De verkiezingen voor de Senaat verlopen via een kiescollege bestaande uit vooral lokale afgevaardigden en weerspiegelt daardoor niet per se het actuele politieke sentiment zoals dat tot uitdrukking is gebracht bij de verkiezingen voor de overige onderdelen van het (politieke) staatsbestel.

3. Opgericht door een vriend van Dominique Strauss-Kahn, de voormalige directeur van het Internationaal Monetair Fonds en beoogd presidentskandidaat in 2012 voor de PS. Zijn kandidaatschap ging niet door toen bekend werd dat Strauss-Kahn seksueel misbruik had gepleegd.

4. Gekoppeld aan bijvoorbeeld de Franse socialistische oud-minister en voormalige voorzitter van de Europese Commissie Jacques Delors en de Franse econoom Thomas Piketty die de afgelopen jaren internationale bekendheid verwierf door zijn academisch werk rond kapitaal en ongelijkheid.

5. Een jarenlange vriend van Macron is directeur van het instituut en momenteel is nog steeds een topman van AXA voorzitter van de denktank.

6. Zie bijvoorbeeld het artikel in *De Groene Amsterdammer* van 15 april 2009 geschreven door Margreet Frogteloo, 'Je hoopt dat er weer een Franse revolutie komt'.

7. Zie: www.gouvernement.fr/les-actions-du-gouvernement.

8. Onderdelen van het actieplan zijn ondergebracht in een investeringsplan van 57 miljard Euro voor de periode 2018-2022 dat is opgesteld door een commissie onder leiding van de economisch strateeg Jean-Pisany Ferry, geestverwant van Macron sinds ze in 2010 samenwerkte voor de campagne van Hollande. Ferry was ook ooit medewerker van Strauss-Kahn toen hij minister was.

Ondertussen op het Binnenhof

Verantwoordelijkheid nemen

door Dilan Yeşilgöz -Zegerius

Voor mij is één van de belangrijkste kernwaarden van het liberalisme de verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid nemen voor je eigen daden, vertrouwen hebben in je eigen kunnen en je bekommeren om anderen die je steun nodig hebben. Wij liberalen lopen niet weg voor grote uitdagingen en problemen. Wij begrijpen dat als wij ons vandaag niet actief inzetten, we problemen daarmee alleen maar doorschuiven. Wij zorgen er liever voor dat het leven voor mensen morgen en overmorgen net iets beter wordt. 'Niet doorschuiven, maar aanpakken' is daarmee zoveel meer dan een campagneleus. Ik ben ervan overtuigd dat dit de kern is van wat de meesten van ons drijft. Elke dag weer ons best doen voor een vrijere en betere leefomgeving.

In mijn tijd in de politiek heb ik mij al over heel wat uiteenlopende onderwerpen mogen buigen. In de Amsterdamse gemeenteraad hield ik mij vooral bezig met veiligheid. Een voor de hand liggend onderwerp voor een rechtgeaarde liberaal, vond ik toen. En hoewel mijn volgende – tijdelijke - portefeuille ontwikkelingssamenwerking voor een VVD-er minder als *core business* voelde, bleek al gauw dat juist bij een dergelijk onderwerp, de inbreng van onze partij cruciaal is. Wie zorgt er immers anders voor dat dit geldt op verantwoordelijke wijze wordt uitgegeven, op een manier dat het daadwerkelijk tot duurzame verandering en verbetering leidt? Zowel voor Nederland als voor landen die dat duwtje nodig hebben. Maar verantwoordelijkheid nemen, betekent ook verantwoordelijkheid geven. In het geval van ontwikkelings-

samenwerking betekent dit concreet en strak monitoren op effect en beleid durven wijzigen of stoppen als het resultaat niet is wat je beoogde. Om Melinda Gates, directeur van de miljarden hulporganisatie *The Bill and Melinda Gates Foundation* te citeren: 'Aid is not forever.' Zorg dat je de hulp zo inricht dat je het op een gegeven moment over kunt dragen aan de lokale bevolking. Want verantwoordelijkheid nemen, betekent op een gegeven moment ook loslaten.

Na de formatie is mijn portefeuille veranderd. Ik zal mij de komende periode sterk maken voor een liberaal klimaat- en energiebeleid. Ik geef toe, ik was even verrast, tot ik in de materie dook en de enorme kansen zag die deze portefeuille heeft, juist voor een partij als de VVD. Het klimaat verandert. Het is aan ons om te zorgen dat we de aarde leefbaar achterlaten voor onze kinderen en kleinkinderen. U voelt het al aankomen. Ook hier is verantwoordelijkheid weer een van de kernbegrippen. Immers, omdat we de verantwoordelijkheid voor de generaties na ons zo serieus nemen, voeren we een ambitieus klimaatbeleid. Dat is veel te belangrijk om aan linkse partijen over te laten. Dan doen we het liever op onze manier. Wij combineren grote ambities en doelen graag met een flinke dosis gezond verstand.

De energietransitie is een van de grootste uitdagingen van onze eeuw. Om ook in de toekomst zeker te zijn van voldoende, betrouwbare en betaalbare energie, moeten we nu al investeren. De echte energiebron-

nen van de toekomst zijn misschien nog niet eens ontdekt. Wij willen dat ondernemers en onderzoekers alle ruimte krijgen om de energiebron van de toekomst te vinden. Totdat het zover is, maken we gebruik van de beschikbare energiebronnen en gebruiken we bestaande subsidies voor innovatie. Die innovatie leidt tot meer duurzame energie en daardoor tot minder uitstoot van CO₂. Daarnaast krijgen we zo steeds meer controle over onze energievoorziening en worden we dus onafhankelijker van dubieuze regimes in het buitenland. Eerlijk is eerlijk, dit is wel een stuk makkelijker gezegd en geschreven dan gedaan. Een dergelijke transitie gaat zowel tijd als geld kosten. Immers, gratis bestaat niet – en dat geldt ook voor klimaatbeleid. We moeten dus ook oog hebben voor de kosten die bedrijven en Nederlanders moeten opbrengen.

Het doel is natuurlijk wel om in de toekomst steeds minder subsidiegeld te steken in bepaalde vormen van duurzame energie. En dat kan ook echt! Een mooi voorbeeld hiervan is de aanbestedingssystematiek voor windenergie op zee, ingezet door voormalig minister Kamp. De kosten van windenergie dalen veel sterker dan verwacht. Dit najaar wordt er zelfs voor de eerste keer een subsidie-loze aanbesteding in de markt gezet. Dat betekent dat we met hetzelfde bedrag meer duurzame energie en dus CO₂-reductie kunnen bereiken.

Maar we zijn er nog lang niet. Ik zal mij inzetten om ervoor zorgen dat dit kabinet

door gaat met het zetten van stappen richting die duurzame samenleving. Wellicht moet u er nog even aan wennen om een VVD'er dat te horen zeggen. Maar neemt u van mij aan, zo lang 'groen' hand in hand kan gaan met 'groei' (en dat kan!), is klimaatbeleid bij uitstek een onderwerp voor de VVD.

Het is een onderwerp van de toekomst. Onze toekomst. En Nederland heeft bewezen een innovatief landje te zijn, met kennis en kunde die niet voor niets tot bewondering en verbazing leidt in de rest van de wereld. Henk Kamp was de groenste minister van ons land tot nu toe. En als het aan ons ligt wordt hij nu ingehaald door de volgende VVD'er, Eric Wiebes.

Aan mij om te bewaken dat wij, kijkend naar die toekomst, de ruimte creëren om de kansen te pakken die zich voordoen. Voor die schonere wereld, en zeker ook voor al die innovatieve bedrijven die daar dolgraag aan willen werken. Laten we als Nederland ook hier weer voorop lopen! Laten we samen die verantwoordelijkheid nemen!

D. Yeşilgöz-Zegerius is Tweede Kamerlid voor de VVD.

Sociale zekerheid

Maak Nederland weer pensioengidsland

door Mieke van Westing en Stijn van Schijndel

'We hebben in Nederland een goed pensioenstelsel.' Dat is een vaak gehoord adagium, gestoeld op een aantal stevige argumenten. We zetten veel geld opzij voor ons pensioenstelsel, de participatiegraad is hoog en de armoede onder ouderen laag. En tegelijkertijd is het pensioenstelsel niet bestand tegen een aantal ontwikkelingen waar het de laatste jaren mee te maken heeft gehad en waar het nog veel mee te maken zal krijgen.

De bevolking ontgroent en vergrijsst en de rente is laag. Maar dat is niet alles. De beroepsbevolking – het deel van de bevolking dat het pensioen moet opbrengen – verandert. Door technologische ontwikkelingen en globalisering verdwijnen er beroepen en

komen er nieuwe beroepen bij. Maar ook arbeidsverhoudingen en de manier van werken veranderen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de groter wordende groep zelfstandigen en de toename van tijdelijke arbeidscontracten. Het aantal zelfstandigen in Nederland is gegroeid van 650.000 in 2004 tot meer dan 1.000.000 in 2016 (CBS 2016). Deze ontwikkelingen zijn overigens niet uniek voor Nederland. Ze doen zich in heel Europa voor. Ieder land is op zoek naar oplossingen voor dit probleem.

Het leek allemaal zo goed te gaan met ons pensioenstelsel. We hebben een goede eerste pijler die met de Algemene Ouderdomswet (AOW) voor iedereen in Nederland een bestaansminimum regelt, een tweede pijler waarin via werkgeversregelingen de pensi-

oenpotten met ruim 1.400 miljard Euro tot de rand gevuld zijn en waarin het grootste deel van de werkenden aanvullend pensioen opbouwt. Dan biedt de derde pijler fiscaal voordeel voor degene die privé wat opzij wil zetten of voor mensen die zelfstandig zijn en wordt de vierde pijler gevuld met spaar- en beleggingsgeld en bijvoorbeeld overwaarde in een eigen woning. Nederland zit daarmee in de top van de wereldwijde pensioenstelsels en is jarenlang richtinggevend geweest op het gebied van pensioenen (Mercer 2017). Onder meer doordat in het Nederlandse systeem ook echt dekking van de opgebouwde rechten wordt geregeld voor pensioenen, waar veel andere landen dat nalaten en pensioenlasten omslaan op het moment dat ze worden gemaakt.

Tijdens de financiële crisis kwamen de dekkingsgraden van pensioenfondsen echter zwaar onder druk te staan. Dit als gevolg van zwaar weer op de financiële markten, aangevuld met de stijging van de verplichtingen door de lage rentestand en toename van de levensverwachting. Pensioenfondsen moeten scherp boekhouden om uit te komen met hun verplichtingen. Er is namelijk een goed pensioen beloofd aan toekomstig gepensioneerden. Tegenover die belofte moet wel wat staan. Pensioenen, tot dat moment als *gegarandeerd* gepresenteerd, bleken in die tijd niet meer zo zeker. Zeker niet met de bril bezien van waardering op economische marktwaarde. Dit heeft ertoe geleid dat pensioenen al jaren niet meer kunnen worden geïndexeerd en in een aantal gevallen zelfs

zijn gekort. Het stelsel vertoont bij deze omstandigheden zwakheden en erosie.

Daar komt bij dat de fiscale ruimte om pensioen op te bouwen door de overheid is beperkt en dat de pensioenleeftijd stapsgewijs wordt verhoogd, terwijl de premies niet substantieel zijn gedaald. Al met al is er met deze ontwikkelingen steeds meer risico verschoven van het collectief naar het individu.

Er is dus nogal wat gebeurd en het stelsel ondergaat nu dergelijke ontwikkelingen, in plaats van dat het tijdig inspeelt en anticipeert op veranderingen. Zou het niet mooi zijn als Nederland op pensioengebied weer gidsland wordt en het pensioenstelsel van de toekomst ontwikkelt?

Het regeerakkoord geeft antwoord

De problemen in het huidige pensioenstelsel worden steeds breder onderkend. Eerder heeft de SER al een plan gepresenteerd voor persoonlijk pensioenvermogen met collectieve risicodeling, als antwoord op de ontwikkelingen. Het nieuwe kabinet heeft in het Regeerakkoord dit plan op hoofdlijnen overgenomen.

Doorsneepremie

Het eerste voorstel dat aan bod komt is het afschaffen van de *doorsneesystematiek*. Volgens deze systematiek betaalt iedereen dezelfde premie en krijgt iedereen daarvoor jaarlijks dezelfde pensioenrechten. Als een pensioendeelnemer ouder is, zou voor dezelfde aanspraak de premie economisch

gezien echter hoger moeten zijn, omdat de beleggingshorizon van een oudere deelnemer korter is. Dat betekent dat er in de doorsneesystematiek dus een economische verschuiving plaatsvindt tussen jongeren en ouderen.

Dat is niet meer houdbaar, zo stelt ook de regering. Behalve dat de verschuiving van pensioengeld van jongeren naar ouderen niet eerlijk wordt gevonden is er ook een risico op discontinuïteit. Zijn er straks namelijk nog genoeg premiebetalers als de huidige jongeren ouderen zijn geworden? Of is dit een soort hypotheek op de toekomst? Bovendien gaat deze systematiek er feitelijk van uit dat je voor je pensioenopbouw steeds in dezelfde branche blijft werken. Maar wie werkt er nog veertig jaar voor dezelfde baas? Daarom stelt de regering voor dat deelnemers aan een pensioenregeling een opbouw krijgen die past bij de ingelegde premie. Bij verzekeraars en enkele pensioenfondsen is dat overigens nu al het geval. Daar betaal je een actuariële premie die past bij je leeftijd. Er is echter een zorg dat bij deze systematiek de premie voor oudere werknemers dusdanig hoog zal zijn dat de loonkosten onaantrekkelijk worden, ook met het oog op de vergrijzende arbeidsmarkt. Een alternatief is daarom een gelijke premie voor allen, maar met een pensioenopbouw die voor jongeren hoger is per jaar dan voor ouderen. Welke systematiek van deze twee er ook wordt gekozen: het is een goede zaak om voor het hele pensioenstelsel te bewegen naar een premie die past bij de economische

werkelijkheid per deelnemer. Want met een premie die je het pensioen geeft waar je recht op hebt, beweeg je richting meer eerlijkheid én inzichtelijkheid in het pensioenstelsel. Bovendien is een 'vlakke' (gelijke) premie eenvoudig en goed te begrijpen voor deelnemers en dat geldt allerminst voor de huidige doorsneesystematiek.

Persoonlijk pensioenvermogen

Het regeerakkoord stelt dat het nieuwe pensioencontract een contract zal zijn op basis van een meer 'persoonlijk pensioenvermogen', maar wel met het behoud van het collectief delen van risico's.

Op dit moment kennen we *defined benefit* (DB) regelingen, waarbij deelnemers aan een pensioenregeling een aanspraak op een pensioenresultaat wordt toegezegd. Bij *defined contributions* (DC) word je de pensioenpremie toegezegd. Deze vorm is de laatste jaren sterk in opkomst in het deel van de pensioenmarkt, waarbij werkgevers zelf kunnen kiezen voor de aanbieder en pensioenregeling.

Bij een persoonlijk pensioen bouwt de werknemer een eigen pensioenvermogen op. De pensioenpremies worden collectief belegd, maar er is duidelijk aangegeven welke beleggingen tot het pensioenvermogen van de werknemer behoren. Met een persoonlijk pensioen wordt bewogen in de richting van een DC pensioen. Daarmee heb je steeds inzicht in je pensioen, meer handelingsmogelijkheden en betrokkenheid.

Het is een misvatting dat bij de invulling van een persoonlijk pensioen op basis van DC geen sprake zou zijn van risicodeling. Ook bij persoonlijke pensioenen kunnen er nog steeds risico's worden gedeeld die te groot zijn om individueel te laten dragen, zoals het langlevensrisico, arbeidsongeschiktheid of overlijden. Ook kan het persoonlijk pensioen de voordelen bevatten van collectiviteit, zoals collectieve uitvoering en administratie en collectief beleggen, om de kosten laag te houden. Bij dat beleggen kan worden gewerkt met kwalitatief goede beleggingsprofielen gericht op de kenmerken van de deelnemer, de zogeheten *life-cycles*. Het doel is uiteraard een goed pensioenvermogen, maar koersdalingen zijn ook mogelijk.

Het aanwezige, belegde pensioenvermogen is ieders eigen recht op pensioen. Het stelsel wordt er meer inzichtelijk en daardoor minder kwetsbaar door. Er wordt alleen beloofd wat er in je pensioenpot zit en er worden geen beloftes gedaan die niet waargemaakt kunnen worden. En dit achten wij een goede verbetering. Immers: het huidige stelsel *overpromises and underdelivers*, terwijl een nieuw stelsel het omgekeerde zou moeten doen: *underpromise and overperforme*.

Op die manier zal het vertrouwen in het stelsel en in de aanbieders hersteld kunnen worden (Boon e.a. 2017). Het vertrouwen in Nederlandse pensioenaanbieders is op dit moment laag, zelfs lager nog dan in banken en verzekeraars (SCP 2017).

Collectieve deling

De regering zet dus stappen in de goede richting, op weg naar een meer persoonlijk pensioen, waarbij de premie ook daadwerkelijk de economische waarde vertegenwoordigt. Dit is de basis voor een pensioen waarbinnen meer keuzevrijheid mogelijk is. Maar het kabinet hecht ook nog waarde aan een verregaande mate van collectieve deling van risico's. Zo blijft er in het nieuwe voorgestelde contract voor pensioenfondsen sprake van een collectieve uitkeringsfase, waarin er een collectieve beleggingsmix is voor de groep oudere werknemers en gepensioneerden.

Ook houdt de regering de mogelijkheid open om te werken met een collectieve buffer, waarbij er bij positieve rendementen behaald door de deelnemers met hun persoonlijk pensioenvermogen, een bepaald overrendement naar de buffer gaat. Bij schokken op de aandelenmarkten en bij een sterk toegenomen levensverwachting wordt geld uitgekeerd uit de buffer. De bedoeling van de buffer om deze risico's te verdelen over een collectief is op zich duidelijk en sympathiek: men wil tegenvallers opvangen. De crux zit hem in de effecten die de buffersystematiek heeft op de persoonlijke pensioensituatie van de deelnemer. Want hoe verhoudt deze buffersystematiek zich tot het persoonlijke pensioenpotje, waar men bijvoorbeeld keuzes kan maken voor een risicoprofiel van beleggingen? Worden mensen die risico willen lopen dan meer bestraft? En wat zijn de gevolgen van de buffersystematiek in een situatie waarbij de werknemer van baan wisselt – iets

dat steeds vaker voorkomt – en deze volgens de voorstellen alleen het persoonlijke potje mag meenemen, maar niet de aanspraken in de collectieve buffer? Dan denk je wel twee keer na voordat je de waarde van je pensioen overdraagt. En dat is vreemd aangezien het belang van waardeoverdracht, bijvoorbeeld door de huidige arbeidsmobiliteit, alleen maar is toegenomen.

Een ander effect van de buffer treedt op bij het *life-cycle* beleggen. Volgens dat principe wordt, kort gesteld, voor jongeren offensiever belegd en zodoende meer aandelenrisico genomen dan voor ouderen. Op deze manier wordt een optimaal pensioenresultaat nastreefd dat rekening houdt met risicobehoeftes. Voor de collectieve buffer wordt, zoals voorgesteld, overrendement afgeroomd. De vraag is of jongeren met hun offensievere beleggingsstrategie dan niet meer waarde in de buffer inleggen dan ouderen. Was het niet de ambitie van het kabinet om *ex ante* herverdeling van jongeren naar ouderen een halt toe te roepen (Perspectiefnota, 2016)? Voorstanders van de collectieve buffer geven aan dat dit leidt tot een stabielere pensioen en er zijn inmiddels vele CPB-berekeningen gemaakt. Deze berekeningen houden echter rekening met een scenario waarbij een deelnemer levenslang in hetzelfde pensioenfonds deelneemt. We weten dat dit niet de huidige realiteit van de Nederlandse arbeidsmarkt weergeeft.

Met een collectieve buffer lijkt een nieuw pensioenstelsel dan ook te weinig van de

noodzakelijk geachte vernieuwing en transparantie in zich te bergen.

Keuzevrijheid

Een van de grootste voordelen van een echt persoonlijk pensioen is dat op deze wijze keuzevrijheid beter gestalte kan krijgen. Hoewel mensen in het algemeen niet veel gebruik maken van keuzes in pensioen, geeft het hen wel het gevoel invloed te hebben. Keuzevrijheid wordt door veel werkenden gewaardeerd, vooral door mensen met een laag vertrouwen (Van Dalen en Henkens, 2017). Het brengt het pensioen dichterbij. Bovendien worden er keuzes voorgesteld die eerder niet mogelijk waren in het stelsel.

Een voorbeeld van het bieden van keuzevrijheid is de Wet Verbeterde premieregeling (Wet van 23 juni 2016). Met de introductie van de mogelijkheid om te kunnen kiezen voor doorbeleggen na de pensioendatum in plaats van een 'vast pensioen', is een belangrijke verbetering aangebracht om pensioen minder rentegevoelig te maken. Bovendien biedt het de voordelen van langer beleggen.

Daarnaast stelt het regeerakkoord voor een mogelijkheid te introduceren om op de pensioendatum een deel van het pensioengeld in één keer op te nemen: de zogenaamde *lumpsum*. Nederland is een van de weinige landen waar pensioen nog levenslang dient te worden uitgekeerd. In veel landen is er de mogelijkheid om het pensioen voor een deel of geheel op te nemen als *lumpsum*. Op zich is het dus niet vreemd dat de regering

overweegt om een beperkt bedrag in één keer opneembaar te maken. Het past bij het bieden van keuzes en het meer individueel passend maken van het pensioenstelsel. Belangrijk daarbij is dat opname alleen op de pensioendatum kan. Maak je dit namelijk eerder mogelijk dan is de kans op een gat in het te bereiken pensioenresultaat groot. Ook onderbreking van premiebetaling tijdens de opbouwfase is om die reden af te raden. Tijdelijk stoppen met premie betalen levert op korte termijn niet veel op, terwijl het effect op de pensioenopbouw op langere termijn erg groot is.

De positie van zelfstandigen

Zelfstandigen bouwen op dit moment over het algemeen weinig pensioen op. Het belang van deze groep is de afgelopen periode alleen maar toegenomen. Daarom is het belangrijk dat er in het nieuwe pensioenstelsel wordt gedacht aan een passende oplossing. Dat is lastig, want zelfstandigen moeten in eerste instantie met hun geld kunnen ondernemen. Daarnaast is de ene zelfstandige de andere niet: het is een heterogene groep. Een groep die vaak ook nog met wisselende inkomsten te maken heeft. Dat maakt dat de pensioenoplossing flexibiliteit moet bieden en niet teveel verplichtingen. Aan de andere kant moet de drempel om pensioen op te kunnen bouwen laag zijn en mag er wel wat stimulans zijn. Mogelijk werkt een gezamenlijke regeling met een opting-out. Hoe dan ook, de regering heeft aangegeven de positie van zz'ers belangrijk te vinden bij de verdere

uitwerking van de pensioenplannen en dat lijkt ons terecht.

Vooralsnog houdt het kabinet in de plannen voor de werknemers en werkgevers vast aan de *verplichtstelling*. Dat betekent dat pensioenregelingen op branche- of sectoraal niveau wordt bepaald en vervolgens voor iedere werkgever in die branche verplicht gesteld. Het voordeel van een verplichtstelling is onder meer de hoge mate van deelname en dat het werkgevers gemak zou bieden. Deze wijze van pensioenplicht is echter niet goed voor het creëren van pensioenbewustzijn of betrokkenheid en ook niet voor competitie tussen aanbieders. Moet je pensioen dan helemaal niet verplicht stellen? Dat lijkt, gezien de ervaringen onder meer in de landen om ons heen niet zo'n goed idee. Het kan op termijn fnuikend zijn voor het welvaartsniveau van veel ouderen. Je kunt echter ook denken aan hele andere vormen van verplichtstelling, zoals verplicht stellen van een bepaalde pensioenregeling, met vrije keuze voor een aanbieder. Kennelijk is het daarvoor op dit moment nog te vroeg.

Fiscale stimulans

Voor een adequaat pensioen is het cruciaal dat er voldoende fiscale facilitering wordt geboden. Op die manier regel je dat er een pensioen wordt opgebouwd voor het merendeel van de werkenden dat past bij hun levensstandaard. De afgelopen jaren is die ruimte flink beperkt en het is dan ook goed om in de plannen te lezen dat de regering de fiscale ruimte in ieder geval wil handhaven.

Nederland moet ambitie tonen

Deze stelselherziening geeft Nederland een kans. Met de juiste aanpassingen creëren we een stelsel dat ons in staat stelt voor de toekomst een adequaat pensioen op te bouwen. Dat stelsel zou eenvoudig en inzichtelijk voor iedereen moeten zijn. Bovendien is het robuust en bestand tegen invloeden van buitenaf. De overstap naar een *persoonlijk pensioenvermogen* draagt hier aan bij. Eveneens als het afstappen van de zogeheten doorsneesystematiek van de pensioenpremies. Als deelnemers, ongeacht de leeftijd, een gelijke premie inleggen die wordt belegd en waarvan direct duidelijk is wat het opgebouwde vermogen is per deelnemer, dan is het pensioen meer tastbaar en begrijpelijk. En natuurlijk kunnen mensen teleurgesteld raken als het tegenvalt met de beleggingen. De realiteit is echter dat de meeste pensioendeelnemers vandaag de dag ook dit risico lopen.

Een goede ontwikkeling is verder dat de deelnemer betrokken wordt en in een aantal situaties aan het stuur wordt gezet en keuzes krijgt, óf er voor mag kiezen het stuur niet in handen te nemen. Tot slot is er aandacht voor de pensioensituatie van een belangrijke groep: de zelfstandigen.

De voorgestelde buffersystematiek maakt het wel ingewikkeld. Ze herverdeelt namelijk over generaties. Daarnaast maken de buffers waardeoverdracht onmogelijk en staat het innovaties in de weg, die de keuzemogelijkheden bevorderen. Als een meer passend alternatief voor het Nederlandse pensioenstelsel

kan er gekeken worden naar hoe hedendaags DC-pensioen dit tracht op te lossen, bijvoorbeeld met hoogwaardige vormen van life-cycle beleggen. Verschillende onderzoeken tonen aan dat zo in hoge mate de resultaten van collectieve delingsmechanismen na te bootsen zijn (Boelaers e.a., 2017).

Er wordt wel gesteld dat de stelselherziening in kleine stapjes moet en dat het een kwestie van veel tijd is voordat er voor de collectieve buffer een alternatief is gevonden. Dat klinkt mooi, maar de werkelijkheid is dat na vele jaren discussie in de polder nu het moment is om de herziening vorm te geven. Nederland kan ambitie tonen. De regering, sociale partners en aanbieders kunnen beter in één keer de belangrijkste stappen met elkaar zetten en op die manier het vertrouwen proberen terug te winnen van alle werkenden in Nederland.

M. van Westing, MA CPC is strateeg bij Nationale-Nederlanden. Thema's waar zij zich op richt zijn: innovatie, verandering in klantwensen en maatschappij en duurzame bedrijfsvoering.

Mr. S. van Schijndel, CPL is manager specialties bij Nationale-Nederlanden. In die functie is hij verantwoordelijk voor de externe vertegenwoordiging van Nationale-Nederlanden bij beleidsmatige en wetgevingsvraagstukken op pensioengebied.

Literatuurlijst

- Boon, B., e.a., *Het draagvlak voor herziening van het pensioenstelsel*, Tilburg, 2017.
- SCP, *Kwesties voor het kiezen: Analyses van enkele maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen*, Den Haag, 2017.
- Boelaars, I., Cox, R., Mehlkopf, R., Lever, M., *The allocation of financial risks during the lifecycle in individual and collective DC contracts*, Tilburg, 2015.
- Kamerbrief, *Perspectiefnota Toekomst Pensioenstelsel*, 8 juli 2016.
- Mercer, *Melbourne Mercer Global Pension Index 2017*, Melbourne, 2017.
- Van Dalen, H., Henkens, K., *Do people really want freedom of choice? Assessing Preferences of Pension Fund Participants*, Tilburg, 2017.

Wortels en waarden

Herinneringen aan 'oom Ben'

Inleiding

Op 9 mei 1946 ontvingen de ouders van Ben Telders in het paleis op de Dam uit handen van Koningin Wilhelmina het postuum aan hun zoon toegekende verzetskruis. Professor Telders was daarmee een van de eersten aan wie deze op 3 mei 1946 ingestelde onderscheiding – vrijwel uitsluitend postuum verleend – werd toegekend.

Toen Karin Telders - nicht van Ben Telders - inmiddels ruim een jaar geleden de Telders-Stichting benaderde met het bericht dat zij een goede bestemming zocht voor het postuum aan haar oom uitgereikte verzetskruis en daarbij aan de TeldersStichting dacht, ontstond al snel het idee om deze overhandiging gepaard te laten gaan met een symposium ter ere van de naamgever de stichting. Bovendien werd contact gelegd met de Wiardi Beckmanstichting (PvdA) - eveneens

vernoemd naar een jonge veelbelovende ideoloog die in de oorlog overleed - voor samenwerking.

Op 21 april verzorgden Frans Becker en Fleur de Beaufort lezingen over de bevolgen levens van respectievelijk Stuuf Wiardi Beckman en Benjamin Marius Telders. Verhalen van levens die naast verschillen ook opvallende gelijkenissen vertoonden. Karin Telders overhandigde het verzetskruis tijdens deze bijeenkomst aan Patrick van Schie (directeur van de TeldersStichting) en maakte de aanwezigen deelgenoot van haar herinneringen aan haar 'oom Ben'.

door Karin Telders

Het is nu iets meer dan 114 jaar geleden dat de broer van mijn vader – voor ons oom Ben – geboren werd, 77 jaar geleden dat hij

gevangen werd genomen en 72 jaar geleden dat hij overleed in het kamp Bergen-Belsen. Onwaarschijnlijk dus dat er nog iemand is die zich hem kan herinneren zoals professor Cleveringa, zijn collega en goede vriend. In zijn herdenking zei Cleveringa: 'de klank van zijn stem, den blik van zijn oog, zijn vlug gebaar, zijn overjas in den haast toegeknoopt, half achter hem aan fladderend en zijn ronde deukhoed lukraak op het hoofd geplant'.

De vader van Ben schreef, na diens overlijden, in een brief aan een kennis: 'U zult helaas met weemoed hebben vernomen dat mijn oudste jongen ten slotte op 6 april in het moordkamp Belsen aan vlektyphus is overleden.' Voor zijn ouders was hij toch vooral 'onze oudste jongen', meer dan de ongelooflijk veelzijdige en getalenteerde professor waar zijn ouders natuurlijk trots op waren.

Hij is niet meer iemands zoon of broer, iemands vriend of collega, iemands zeer gewaardeerde professor. Op een persoonlijke manier kan hij dus niet meer herdacht worden. Al wordt hij af en toe nog genoemd, zoals in de film Soldaat van Oranje, waarin een student tegen een vriend zegt: 'ik ga naar een college van Telders.' Toch is het belangrijk te trachten de herinneringen aan hem te bewaren.

Cleveringa schreef in een brief in 1965 aan Ben's moeder: 'Ik heb mijn kinderen gevraagd enige overdrukjes voor mijn kleinkinderen te bewaren voor als zij tot meer onderdeel des ondersheids zijn gekomen om zich,

zij het dan naar den tijd en de gewijzigde omstandigheden geschakeerd, aan zijn hoge persoonlijkheid te spiegelen.' En ik denk dat het inderdaad voor ons allen belangrijk en bemoedigend is om voorbeelden te hebben, wat je tegenwoordig *role models* zou kunnen noemen, waar wij ons aan kunnen spiegelen. Wat ons rest zijn getuigenissen van degenen die hem hebben gekend, en voor mijn zusters en mij van wat wij van onze ouders hebben gehoord.

Getuigenissen

In de herinnering van zijn broer Carel was Ben iemand die immer haast had: 'je moest snel weten te zeggen wat je te zeggen had, en als dat soms niet meteen lukte dan maakte hij de zin waarin je was blijven steken wel voor je af'. Hij had geen tijd te verliezen aan onnodige omhaal of zaken die hem niet interesseerden. Als hij de voordeur van zijn ouderlijk huis achter zich dicht trok haalde hij onmiddellijk een boek uit zijn jaszak en begon te lezen. Ook reed hij bijvoorbeeld geen auto want 'achter het stuur kan je niet lezen'. Toen hij opkwam voor militaire dienst zorgde hij opzettelijk dat hij voor het officiersexamen zakte. Immers als officier had je een langere diensttijd.

"...Als hij de voordeur achter zich dicht trok haalde hij onmiddellijk een boek uit zijn jaszak en begon te lezen..."

In de verschillende kampen waar hij gevangen werd gehouden wist hij op allerlei

manieren zijn tijd, maar ook zijn verstand en zijn ervaring, optimaal te benutten. Op de een of andere wijze wist hij aan de voor hem zo onontbeerlijke boeken te komen. Hij gebruikte de tijd door te schrijven, door colleges filosofie te geven aan zijn kampgenoten en door uiteindelijk met zijn kampgenoot Joop Zwart in de administratie waar zij te werk waren gesteld de dossiers van medegevangenen zo te 'bewerken' dat zij vele levens hebben kunnen redden.

Ter illustratie van de jeugdige Ben citeer ik, omdat het zo komisch is, uit een reisverslag dat hij schreef in 1920, op 17-jarige leeftijd. Hij ging in die zomer naar Engeland om zijn Engels te verbeteren: 'In de coupe een dikke beringde juffrouw: een ring met 18 diamanten – ongelogen zou vader zeggen – paarlen als knikkers. Zij stonk een uur in de wind maar goddank zette zij zelf het raampje open.' Over het eten in Engeland (eten was altijd erg belangrijk voor Ben): 'thee is gootwater, jus dito, visch, ham, cakes, heerlijk, vegetables hm hm.' Elders in zijn verslag constateerde hij 'de mensen zijn hier heel aardig, ook met elkaar, dat is prettig voor een buitenstaander'. Dan een voor ons wat wonderlijke opmerking: 'Een ding verwondert mij: ze hebben niemand om af te wassen en toch maken ze net zoveel borden vuil als wij'.

Zo kan ik nog een tijdje doorgaan, maar tot slot nog één opmerking over een bezoeker die ik u niet wil onthouden: 'enfin, ik zal er wel aan gewennen zijn mes naar zijn neus te zien wijzen en zijn eten te zien als hij lacht,

en hem te horen rochelen, dit goddank niet aan tafel'. Het is duidelijk dat dit de opmerkingen zijn van een jonge man, die nog niet de genuanceerde volwassene was die hij later zou worden. Toch kon hij toen al in lyrische, haast Couperus-achtige bewoordingen, een landschap beschrijven waar hij van onder de indruk was.

Zijn broer schreef over hem: 'Voor mensen waarmee hij zich in vriendschap verbonden voelde, was hij echter veel toegankelijker. In zulk gezelschap was hij kameraadschappelijk en charmant; voor hen stelde hij de volle rijkdom van zijn intellect gastvrij open. Dan maakt het agressieve ongeduld plaats voor behulpzame belangstelling.' Tijdens zijn diensttijd waren zijn beste vrienden twee Scheveningse vissers. Zo wist bijvoorbeeld ook mijn moeder zich te herinneren dat Ben altijd belangstelling had voor wat zij vertelde, zelfs als het over onbenullige zaken als het huishouden ging.

De schrijver Nico Rost herinnerde zich hem als medegevangene in concentratiekamp Vught: 'Telders was in het debat steeds de sterkere maar ook grootmoedig. Hij hielp me zelfs op weg als een van mijn argumenten juist was en ging er dan heel uitvoerig op in. Sommigen beweerden dat hij hooghartig is, maar dat is niet waar'.

Een andere kampgenoot uit Vught schreef in een brief aan de vader van Ben op 21 juni 1945 - dus na Ben's dood - 'zijn algemene bekwaamheden zijn alom bekend, maar

wat misschien aan meerderen verborgen was achter een zekere stugheid, een zekere abruptheid in zijn optreden, en door zijn critischen geest, was zijn grote liefde voor zijn medemens en zijn innerlijk warm karakter'. Voor zijn medegevangenen was hij, volgens anderen, als een vader.

Af en toe konden hem in het kamp waar hij op dat moment was, pakjes met voedingswaren worden toegezonden. Zijn vader vermeldt: 'hij schreef [de brieven moesten natuurlijk in het Duits gesteld worden] dat die pakjes hem niet alleen om de "Essenswert" welkom zijn maar ook – en niet minder – om de hartelijke belangstelling die aan de toezending ten grondslag ligt'.

Medegevangene Koos Vorrink herinnerde zich: 'ik denk ook aan professor Telders in wien ik een gansch andere persoonlijkheid heb leren kennen dan wij geneigd zijn aan te nemen'. Ben's vader schreef naar aanleiding hiervan: 'de socialist Koos Vorrink (ook een van de kampgenoten) getuigt in zijn courrant van zijne ervaringen en looft ook onze jongen wat wel bijzonder is omdat politiek, een socialist niet gelijk gestemd is met een liberaal'.

Zijn vriend de uitgever Wouter Nijhoff memoreerde in 1950, 'deze hoog merkwaaardige gecompliceerde figuur. Gezelligheid bracht ons bij elkaar'. Gezelligheid wordt vaak vermeld in beschrijvingen over hem. Evenals het feit dat hij een goed gastheer was, die zelf ook hield van goed eten en Franse wijnen.

Gezelligheid is ook wat hij zijn studenten nadrukkelijk adviseerde op te zoeken naast hun studie.

Een van zijn kenmerkende eigenschappen was een diep gevoel van wat juist en rechtvaardig is, en verbazing als anderen dat gevoel niet met hem deelden. Zo was hij in 1934 pleitbezorger in het zogenaamde Maaswatergeschil (een geschil tussen België en Nederland over het gebruik van water van de Maas, dat uiteindelijk in Nederland uitkwam, voor een kanaal in België). Ik zal niet in details treden, maar het eindresultaat was dat het Permanente Hof van Internationale Justitie geen van beide partijen in het gelijk stelde.

Ben was zo overtuigd geweest van zijn gelijk! En was dus hevig teleurgesteld. Zijn vader, de advocaat met praktische ervaring, had Ben al gewaarschuwd: 'jij weet van volkenrecht veel meer af dan ik en je zult ongetwijfeld wel gelijk hebben. Maar volgens mij zal geen enkele rechter welk land ook verbieden op zijn eigen grondgebied water te tappen voor een kanaal dat voor dat land van vitaal belang is.'

Het gevoel van wat juist en waar is heeft Ben mogelijk van zijn moeder mee gekregen. De negatieve kant van deze eigenschap was dat hij zich vereenzelvigde met 'de zaak' – welke dat ook was – en daardoor moeilijk tegen zijn verlies kon.

Rebels was hij niet, in eerste instantie. In het begin van de bezetting door Duitsland

spoorde hij ambtenaren aan op hun post te blijven en de bezetter eerlijke medewerking te bieden zolang deze (de bezetter) er blijk van gaf het Lands Oorlog Reglement naar letter en geest te willen uitvoeren. Wel wees hij herhaaldelijk op artikel 43 dat aan de bezetter voorschreef 'de in het land geldende wetten te eerbiedigen, behoudens absolute verhindering. Meent een ambtenaar iets dat hem gevraagd wordt naar eer en geweten niet te kunnen uitvoeren dan staat het hem vrij ontslag te nemen en zijn functie neer te leggen.'

Hij deed een hartstochtelijk beroep op de Hoge Raad om, als hoogste rechtscollege in het land, niet toe te geven aan de wederrechtelijke eis van de bezetter de zogenaamde 'ariërverklaring' af te leggen. Als ik zeg dat hij niet rebels was... misschien in sommige kleine dingen wel. Zoals op een afspraak opzettelijk op West-Europese tijd te komen in plaats van de tijdens de bezetting geldende Middel-Europese tijd.

Aanvankelijk was hij ervan overtuigd dat hij de bezetter zijn standpunt kon laten inzien. Toen duidelijk werd dat zijn standpunt niet gedeeld werd deed hij er alles aan om in woord en geschrift zijn medemensen een hart onder de riem te steken. Hij was de drijvende kracht achter het verstevigen van de geestelijke weerbaarheid. 'Als velen de moed dreigen te verliezen helpt hij het volk over de inzinking heen.'

"...Als velen de moed dreigen te verliezen helpt hij het volk over de inzinking heen..."

Meer en meer bleek dat dit de bezetter onwelkom was. Toen zijn vader, nadat Ben gevangen was genomen, aan de Sicherheitsdienst vroeg wat hem ten laste was gelegd kreeg die als antwoord: 'Ihr Sohn ist politisch unerwünscht'. Hij kon eigenlijk niet echt van iets beschuldigd worden. Een aanbod om onder te duiken sloeg hij af want hij vond dat hij zijn stem moest blijven laten horen.

Ben was naast jurist ook politicus, maar de basis van zijn denken was zijn filosofische instelling, gebaseerd op de filosofie van Hegel. 'Wie de noodzaak der betrekkelijkheid inziet, de noodzaak der onvolkomenheid, der eeuwige afwisseling, en wie van dit inzicht een levensvorm weet te maken, hem treffen de schokken der dagelijkse realiteit niet', aldus Ben. Op de vraag van een journalist of hij deze levensvorm ook zou weten te handhaven, als hij zelf slachtoffer zou worden, antwoordde hij: 'dat hoop ik, maar met zekerheid kan dat niet gezegd worden, mensen zijn zwak' en hij voegde daar zachtjes aan toe: 'ik ook'.

Zijn veelzijdige belangstelling reikte naast zijn vakgebieden van literatuur, muziek, kunst, andere culturen, talen, Franse wijnen, kookkunst, tot een scherpe mensenkennis. Dat laatste inclusief wat wij roddels zouden noemen. Een dusdanig rijk innerlijk leven kan hem op sommige momenten misschien

ook hebben geholpen uit te stijgen boven de ellende waarin hij zich in de kampen bevond. Zoekende naar de oorsprong van zijn, in letterlijke zin, voorbeeldige gedrag, kan ik me voorstellen dat de genoemde karaktereigenschappen tot dat gedrag hebben bijgedragen.

Vlak na de bevrijding sprak mijn vader – de broer van oom Ben – met journalist Joop Zwart die de laatste dagen en de dood van Ben heeft meegemaakt. Een verslag van dit gesprek schreef mijn vader in een brief aan zijn ouders. Een indrukwekkend en ontroerend verhaal dat eindigt met de vraag of Ben verdrietig was geweest toen hij voelde dat hij de naderende bevrijding niet meer zou meemaken. Het antwoord daarop was dat Ben door de hoge koorts die hij had, zich daar niet van bewust was, en dat hij is gestorven

‘Nooit geschokte standvastigheid’ Benjamin Marius Telders (1903-1945)

door Fleur de Beaufort

‘Aan zeldzame moed, voorbeeldig doorzettingsvermogen, nooit geschokte standvastigheid en onbevreesde, geestelijke voornaamheid heeft het Telders in de bezettingstijd nooit ontbroken’, aldus memoreerde de Leidse hoogleraar mr. R.P. (Rudolph) Cleveringa tijdens de bijeenkomst ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de prof.mr. B.M. TeldersStichting in 1964 de naamgever van het instituut.

in de overtuiging dat hij binnenkort bevrijd zou worden en naar huis zou kunnen gaan.

Het verzetskruis dat na Ben's dood aan hem toegekend is en dat door koningin Wilhelmina aan zijn ouders is uitgereikt is gegeven ‘voor onder gevaarlijke omstandigheden betoonden moed, initiatief, volharding, offervaardigheid en toewijding in den strijd tegen den overweldiger van de Nederlandse onafhankelijkheid en voor het behoud van de geestelijke vrijheid. Daarbij in hem erende een der uitingsvormen van het verzet, dat in zijn veelzijdige activiteit van 15 mei 1940 tot 5 Mei 1945 in stijgende mate den vijand heeft geschaad en op onvergetelijke wijze tot de bevrijding van het Vaderland heeft bijgedragen.’

Mevrouw K. Telders is een nicht van wijlen B.M. Telders.

‘De tiende jaardag van de TeldersStichting roept uiteraard op tot herdenking van hem naar wie zij is vernoemd: de voorzitter der liberale staatspartij van voor de oorlog – later opgegaan in de VVD – de Haagse advocaat en latere Leidse hoogleraar Benjamin Marius Telders. Niet enkel bij wijze van schildering van een belangwekkend leven uit een voorbij verleden, maar bovenal als lichtend voorbeeld voor heden en toekomst, dat bij voortduring, zij het naar wisseling der

tijdsomstandigheden, als een leidraad aangenomen verdient te worden’ (*Dagblad van West-Friesland*).

Evenals collega's aan andere universiteiten hadden ook de Leidse docenten op 25 oktober 1940 de zogenoemde ariërverklaring ontvangen. Hiermee dienden zij schriftelijk te bevestigen dat hun afstamming vrij was van joods bloed. Op diverse universiteiten was de gang van zaken aanleiding tot protest van studenten en docenten. Zo ook te Leiden. Voor Cleveringa – op dat moment ook decaan van de juridische faculteit – was de geëiste verklaring persoonlijk extra pijnlijk daar deze voor zijn leermeester en promotor – en zoals hij het zelf noemde zijn ‘vaderlijk vriend’ – de joodse mr. E.M. (Eduard) Meijers met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid tot ontslag zou leiden.

Cleveringa en Telders hadden met een aantal gelijkgezinden afgesproken dat zij in hun weigering de hatelijke afstammingsformulieren te tekenen zouden volharden indien tenminste 25 van de 73 Leidse hoogleraren dit met hen zouden doen. Hoewel 25 aanvankelijk zonder meer haalbaar leek was het aantal bereidwilligen binnen enkele dagen geslonken tot achttien. Cleveringa vertrouwde aan zijn dagboek toe ‘de vrouwen dringen hun mannen tot tekening;’ – waarna welhaast trots volgde – ‘de mijne hoort tot de moedigen’ (de Jong, 794).

Uiteindelijk vulden alle hoogleraren de ariërverklaring in, waarbij zestig van hen er een

door Telders opgesteld protest aan toevoegden. Hierin stelde Telders onder meer: ‘Het behoort tot de kostbaarste traditiën van ons Nederlandsche volk in het algemeen en van de Nederlandse wetenschap in het bijzonder, dat tusschen de verschillende rassen en tusschen de belijders van verschillende godsdiensten met betrekking tot het bekleeden van openbare ambten zoowel als met betrekking tot de waardeering hunner wetenschappelijke prestaties geen onderscheid wordt gemaakt’ (Telders 1947, 373).

Als jurist wist Telders als geen ander dat de bezetter, op grond van het internationale bezettingsrecht, gehouden is de lokale wetten te respecteren. Daarmee was het de bezetter, aldus Telders in het protest, op geen enkele wijze geoorloofd aan de ariërverklaring gevolgen te geven. Gevolgen als discriminatie van niet-arische collega's of zelfs ontslag.

Het feit dat niet alle hoogleraren het protest hadden onderschreven – in de ogen van Cleveringa een duidelijk teken van afbrokkelend verzet – greep de strijdvaardige hoogleraren ten diepste aan. Cleveringa gaf aan Telders te kennen dat hij publiekelijk zou protesteren indien Meijers inderdaad zou worden ontslagen als gevolg van de Ariërverklaring. ‘Laat het mij doen’, zei Telders direct, want ‘ik ben ongetrouwd’. Cleveringa weigerde dit grootmoedige aanbod van zijn collega. Als decaan van de faculteit zag hij het als zijn plicht het protest zelf uit te spreken, een plicht die hij niet wenste af te schuiven. Blijkens zijn dagboek steunde zijn vrouw hem

met de woorden ‘Ze nemen je vast als je dit gaat zeggen, de ellendelingen. [...] Maar als je meent dat het je plicht is, moet je het doen’ (De Jong, 795).

Dinsdagmorgen 26 november 1940 had Meijers inderdaad bericht van het departement ontvangen aangaande zijn ontslag. Van Cleveringa werd verwacht dat hij het college van Meijers die ochtend zou waarnemen. De decaan voegde direct de daad bij het woord en greep het college aan om het ontslag van Meijers door de Duitse bezetter te laken. Niet door protest aan te tekenen of de studenten daartoe openlijk aan te zetten – hij zou het ze zelfs ontraden – maar door Meijers als persoon en als wetenschapper te eren. Aan het einde stond een student spontaan op en zette het Wilhelmus in. Cleveringa was zich als geen ander bewust van de gevolgen, maar voelde opluchting na zijn rede en liep rustig naar huis, alwaar Telders als steunbetuiging een bloemstuk had laten bezorgen voor zijn vrouw (De Jong, 796-798).

Cleveringa moest zijn openlijke verzet met acht maanden gevangenschap bekopen. Voor Telders, die drie weken later op 18 december 1940 werd gearresteerd zou het uiteindelijk anders aflopen. Hij wist, evenals Cleveringa, dat het openlijke verzet ook voor hem niet zonder gevolgen kon blijven. Toen een student hem een onderduikadres aanbood, bedankte Telders. ‘Ik sta voor het recht. Als ik onderduik, geef ik mijn houding prijs. Het gaat er in deze fase om dat er mensen zijn die het recht durven verdedigen’ (De Jong, 782).

De jonge Telders

Benjamin Marius Telders – Ben voor familie en vrienden – zag op 19 maart 1903 het levenslicht in Den Haag als oudste zoon van Mr. Wilhelm Albert Telders en Johanna Wilhelmina Telders-Vlielanders Hein. Een jaar later volgden twee zusjes en in 1910 werd het gezin gecompleteerd met de jongste zoon Carel.

“...Het gaat er in deze fase om dat er mensen zijn die het recht durven verdedigen...”

Deze herinnerde zich zijn grote broer vooral als iemand die altijd haast had en zich soms ongeduldig kon tonen wanneer een ander de snelle vlucht van zijn eigen gedachten niet direct kon volgen. Indien een ander niet spoedig zei wat hij te zeggen had, kon het zijn dat Telders de zin al had afgemaakt voor zijn gesprekspartner. Hoewel dit op sommigen een onaangename eerste indruk kon maken en er ook mensen waren die hem een zekere intellectuele hooghartigheid verweten was dit slechts een deel van het verhaal. In vriendschappen was Telders heel toegankelijk – kameraadschappelijk en charmant – en toonde hij bovendien behulpzame belangstelling. Bovendien trakteerde hij later als ‘uitmuntend gastheer’ zijn gezelschap op met zorg en smaak bereide maaltijden, die hij vergezeld liet gaan van uitstekende wijnen.

Journalist en verzetsman Nico Rost ontmoette Telders in concentratiekamp Vught en typeerde hem in zijn werk *Goethe in*

Dachau als iemand ‘die in het debat steeds de sterkere was, maar ook grootmoedig. Hij hielp me zelfs op weg, als een van mijn argumenten juist was, en ging er dan heel uitvoerig op in [...] Sommigen beweerden dat hij hooghartig is, maar dat is niet waar’ (Rost, 10-11). Toch schiep zijn wat agressieve discussietrant soms vijandigheid en maakte dat ook in zijn studententijd in Leiden niet iedereen evengoed met hem op kon schieten. In de Leidse Studentenalmanak voor 1925 werd Telders gekarakteriseerd met een citaat uit Eline Vere: ‘Kom Ben, wees nu eens niet lastig.’ Zeer toepasselijk gezien het feit dat Louis Couperus een oud-oom van Telders was (via moederszijde) en hem bovendien zijn waardevolle boekencollectie zou nalaten (Telders 1972, 18).

Hoewel de jonge Telders op school met voor zijn klasgenoten jaloersmakende snelheid zijn rekensommen en taaloefeningen volbracht, weerspiegelde zijn uiterlijk deze bijzondere intelligentie geenszins. ‘Kan uw zoontje wel goed mee?’ vroeg een andere moeder eens op wat meewarige toon aan mevrouw Telders, die daar wel om kon lachen. Zoals broer Carel het omschreef: ‘een tamelijk grote neus tussen twee, wat uitstaande oren, flets-grijsblauwe ogen en een nogal zware vooruitstekende mond – het was niet een gezicht, dat een buitengewone, schrandere en rappe geest verried’ (Telders 1972, 14). Telders deed daarbij naarmate hij ouder werd weinig moeite qua uiterlijk zo voordelig mogelijk voor de dag te komen. Hij besteedde zijn hele leven weinig aandacht aan zijn

kleding, onder het mom dat hij daar geen tijd voor had.

Al jong ontwikkelde Telders een niet te stillen honger naar lezen. Boeken waren voor Telders van jongs af aan een ware levensbehoefte en deden hem meer dan eens alles om zich heen vergeten. Zo herinnerde een speelkameraadje uit zijn jeugd zich een kinderpartijtje bij Telders thuis. Het gestoei en tumult waar zo’n feestje doorgaans mee gepaard gaat, liet de jonge gastheer rustig aan zich voorbijgaan, gezeten in een hoek van de kamer, verdiept in een boek. Het tekent Telders, die als kind het liefst zijn eigen gang ging. Dit betekende overigens nog niet dat zijn verhouding tot klas- of leeftijdsgenootjes slecht was. In de vijfde klas van het Gymnasium werd hij verkozen tot voorzitter van de Gymnasiasten Bond, een teken dat medescholieren de eigenzinnige Telders wel konden waarderen.

Naast een voorliefde voor boeken trok ook muziek en meer in het bijzonder de piano al vroeg de aandacht van Telders. Zijn moeder kwam uit een muzikale familie en wist deze belangstelling over te brengen op haar oudste zoon door samen met hem quatre mains te spelen. Ook nam zij hem mee naar concerten. De Bechstein-vleugel die hij later zou aanschaffen behoorde naast zijn bibliotheek tot zijn dierbaarste bezittingen. Als leerling van pianist Hans Goemans wist Telders technisch een behoorlijk hoog niveau te bereiken. Het pianospel was voor Telders hoofdzakelijk een uitlaatklep voor zijn emoties die hij maar

moelijk op andere wijze kon uiten. Van geestelijke spanning ontleed hij zich door pakweg een half uur in uiterste concentratie achter de piano plaats te nemen. Toen Telders na zijn eerste langdurige verhoor door de Duitsers arriveerde bij zijn goede vriend Wouter Nijhoff en diens vrouw, zette hij zich eerst aan de vleugel om de emoties met muziek te verwerken. Pas daarna deed hij zijn verhaal (Cleveringa 1950, 13).

De ouders van Telders waren van huis uit lid van de Remonstrantse gemeente, maar deden daar in de praktijk weinig tot niets mee. De kinderen kregen, mede door het vage godsbegrip van hun ouders, geen religieus gericht gevoelensbasis mee. Toch bleef de vraag naar het bestaan Telders scherpe verstand van jongs af aan prikkelen. De behoefte aan enige ordening in de ogenschijnlijke chaos van het leven leidde Telders richting de filosofie. Na een korte flirt met de antroposofie keerde Telders zich tot de leer van Hegel. Zijn proefschrift zou hij verbinden aan de volkenrechtler van Hegel en de rest van zijn leven zou Telders als Hegelliaan te boek staan. Helaas was het leven van de rechtsfilosoof te kort om deze filosofische interesse, naast het juridische werk, volledig uit te diepen.

In september 1921 arriveerde Telders in Leiden voor de studie rechten. Een niet geheel onverwachte keuze gezien de vele juristen in de familie. Hoewel Telders zich nooit tot echte kroegtijger zou ontwikkelen was hij zeer actief binnen het studentenleven als lid van Minerva, waar hij verschillende functies op

zich nam. Als bestuurslid van de juridische faculteit mocht hij op 9 februari 1925 aanwezig zijn bij de erepromotie van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina in de Pieterskerk, waar hij achter de indrukwekkende haardos van Albert Einstein kwam te zitten. Ook mocht hij aanschuiven voor het promotiediner.

Bij het zeventigste lustrum van de Universiteit Leiden was Telders nauw betrokken als ab-actis van de lustrum commissie. Hij schreef het Gedenkboek ter ere van dit lustrum, waar overigens ook Wiardi Beckman actief was. Later zou Telders als hoogleraar zijn studenten een belangrijk advies voorhouden: 'wie zijn studententijd uitsluitend doorbrengt met collegebezoek en boekenstudie, begaat een ernstige fout. [...] Dat het studentenbestaan slechts gedeeltelijk door studie wordt gevuld, is [...] geen tekortkoming, maar eisch' (Telders 1972, 27).

Na zijn diensttijd – niet één van de meest briljante episodes uit zijn leven, zoals zijn broer het noemde – legde Telders op 26 maart 1926 zijn doctoraal examen af. Ter voorbereiding van zijn dissertatie vertrok Telders voor negen maanden naar Parijs waar zijn liefde voor kunst en literatuur zich verder zou verdiepen. Eenmaal terug in Leiden trof hij de voorbereidingen voor zijn promotie op 6 mei 1927. Het proefschrift *Staat en Volkenrecht. Proeve van rechtvaardiging van Hegel's Volkenrechtler* zou tegen de verwachting van velen in niet met een cum laude worden beloond. Tot grote teleurstelling van Telders zelf begrijpelijkerwijs. Moge-

lijk was het uitgesproken filosofisch karakter van het proefschrift hier debet aan.

Alvorens Telders in Leiden zijn promotor prof. mr. W.J.M. van Eysinga in 1931 zou opvolgen als hoogleraar beproefde hij zijn geluk als advocaat en procureur in het kantoor van zijn vader. Misschien wel de belangrijkste les die zijn vader hem gaf was vooral rustig te pleiten. 'Je moet beseffen, Ben, dat de meesten voor wie je pleit, minder snel denken dan jij. Bouw je pleidooi geleidelijk op en spreek niet te vlug' (Telders 1972, 24). Het is geen geheim dat de ambitie van Telders zeker niet bij de advocatuur lag, doch veeleer uitging naar de rechtsfilosofie en het volkenrecht.

Twee jaar na zijn benoeming tot hoogleraar verruilde Telders Den Haag voor Leiden, alwaar hij aan het Rapenburg een mooi pand verwierf. Al snel trad hij bovendien toe tot de redactie van *De Gids*, waar de internationale politiek zijn specialiteit zou blijven, maar waar hij ook blijk gaf van veel kennis over meer algemene letterkundige bijdragen.

Telders in de politiek

Hoe kwam het dat een man die zo duidelijk voor de wetenschap in de wieg gelegd leek uiteindelijk als partijvoorzitter ook in de politiek actief werd? Het was de afdeling Wasse naar die in een circulaire aan alle afdelingen, voorafgaand aan de algemene vergadering van de Liberale Staatspartij, de jonge hoogleraar naar voren schoof als potentiële nieuwe partijvoorzitter. Telders was weliswaar reeds tien jaar lid van de liberale partij, maar trad

nimmer op de voorgrond. De opstellers van het rondschrijven waren ervan overtuigd dat deze 'jonge, krachtige persoonlijkheid, man van grote bekwaamheid en tevens welhaast onbegrensde werkkraft' het verloren gegane contact met de kiezers zou kunnen herstellen.

Zelf gaf Telders in een interview met de redactie van het *Liberale Weekblad* aan dat 'het verzoek dat tot mij werd gericht om een kandidatuur te overwegen, kwam ongeveer in de tijd van de Oostenrijkse Anschluss. Vooral de rol die Seyss-Inquart en zijns gelijken daarin hebben gespeeld trof mij pijnlijk. En ik kreeg de gedachte dat, wanneer mensen die nationaal gevoelen zonder tot een uiterste vleugel te behoren, zich onttrekken aan de nationale zaak, men aan het extremisme vrij spel geeft. Ik meende, door mij te wijden aan de liberale politiek, ertoe te kunnen bijdragen dat het gezonde Nederlandse nationalisme 'het midden blijft houden' (Telders 1972, 57).

Telders had een onwrikbaar vertrouwen in de bestaansgrond van het liberalisme. In het lustrumnummer van het blad *De Jonge Liberaal* – uitgegeven door de Bond van Jong-Liberale – schreef hij 'En wat anders dan het vertrouwen, het vaste geloof in de toekomst van het Nederlandse liberalisme zou iemand wie het wetenschappelijke, niet het politieke arbeidsveld in de eerste plaats dierbaar is, kunnen bewegen zich ook op het terrein van de politieke actie te begeven' (Telders 1972, 58).

Deze veerkrachtige opstelling was precies wat de Liberale Staatspartij nodig had in het interbellum. Bij de verkiezingen van 1937 – toen mr. Wendelaar nog partijvoorzitter was – hadden de liberalen drie van de zeven zetels die zij bezaten verloren. Toch zou de verkiezing van Telders niet helemaal zonder slag of stoot plaatsvinden. Mr. Wendelaar gaf zich niet zomaar gewonnen en wist bij de algemene vergadering zelfs nog een kleine meerderheid te behalen ten koste van tegenkandidaat Telders. Desalniettemin was Wendelaar realistisch genoeg om te beseffen dat steun van zo'n kleine meerderheid in voor het liberalisme moeilijke tijden te mager was. Hij gaf zijn positie op ten gunste van Telders, die nu – gesteund door zijn voorganger – met volledig mandaat aan de slag kon.

De liberale zakenman Heldring noteerde na de verkiezing van Telders tevreden in zijn dagboek: 'Het ziet ernaar uit, dat de Liberale Partij een nieuw kleed gaat aantrekken, of liever, het oude kleed terdege heeft laten herstellen. De nieuwe voorzitter Telders is zuiver liberaal, zeer bekwaam, en indien hij het gekonkel de baas wordt, kan hij aan het liberalisme grote diensten bewijzen. Ik zie hem voor vast van karakter aan' (Van Schie, 373).

Van Telders werd nieuw elan voor het liberalisme verwacht. De kern van het liberalisme had voor Telders niets te maken met een simpel laissez faire. De kern was gelegen in het feit dat de menselijke persoonlijkheid altijd de motor vormt van alles wat in het

leven tot stand komt. Alles wat deze motor bedreigt moet verworpen worden, doch dat is niet hetzelfde als stellen dat de motor niet beter van remmen kan worden voorzien. Voor alles heeft het liberalisme vertrouwen in de vrije werkzaamheid van de menselijke persoonlijkheid.

Deze metafoor werkte Telders in zijn toespraak voor het Liberaal Sociaal Congres van 1938 verder uit voor de economische en sociale politiek. Drie stellingen legde hij neer als de grondbeginselen van het liberalisme. In de eerste plaats moeten er, in het belang van de productie en distributie soms van buitenaf, desnoods van bovenaf, remmen worden aangelegd, daar waar blijkt dat zonder remmen uitwassen ontstaan. Daarnaast mag, indien men aanvaardt dat het economische leven wordt geremd ten bate van hogere belangen, de eis stellen dat dit voor alle groepen in gelijke mate gebeurt. De Nederlandse politiek heeft daarin te lang een eenzijdige weg bewandeld, aldus Telders. Tot slot bracht sociale politiek met zich mee dat aan de economisch sterkeren remmingen worden opgelegd ten gunste van de zwakkeren. Dat is in beginsel juist, maar waakzaamheid is wel geboden. De economisch sterkere moet in staat blijken tot het brengen van de gevraagde offers. Een te zware of verkeerde wijze van belasting zou immers de bron van waaruit de sociale offers moeten voortkomen ondermijnen.

In de korte tijd die hem gegund was heeft Telders zich met hart en ziel ingezet voor het liberalisme. Bij de statenverkiezingen

van 1939 werd iets van de liberale ervaring onder zijn leiding duidelijk. Hij wist de partij terug te brengen naar het niveau van 1935. Keer op keer verdedigde Telders in de tijd de liberale en nationale waarden ook toen de Duitse bezetting inmiddels een feit was geworden. In *Het Liberale Weekblad* van 5 juli 1940 verklaarde Telders onomwonden dat hij 'vandaag geen andere liberale politiek kon denken dan die eener gemeenschappelijke reconstructie van ons volksbestaan op de drie onverbreekelijke grondslagen van Christendom, Oranje en geestelijke vrijheid' (Telders 1972, 96).

Op 18 december 1940 werd Telders gevangengezet in het Oranjehotel in Scheveningen, vanwaar hij via Vught naar diverse concentratiekampen werd vervoerd. Zijn openlijke verzet zal ongetwijfeld hebben meegespeeld bij de arrestatie, maar een duidelijke aanleiding was er in feite niet. Navraag bij de Sicherheitsdienst leerde vader Telders slechts dat zijn zoon 'politisch unerwünscht' was. Zelfs schreef Telders in een brief aan zijn ouders op 28 juni 1941, vanuit de trein naar Düsseldorf: 'Eén note gaie: ik heb den indruk, dat tot mijne verhuizing heeft bijgedragen mijne vermeende symphatie voor de russen. Arme liberale staatspartij!' (Telders 1972, 56).

Opmerkelijk genoeg keerde Telders na een langdurig verblijf in Buchenwald in 1944 nog eens terug naar kamp Vught. Begrijpelijkwijze tot grote vreugde van zijn familie. Kennelijk leefde ook de Politische Abteilung

van Buchenwald in de veronderstelling dat Telders nu wel spoedig zou worden vrijgelaten. Zijn dossier werd niet met hem meegestuurd en de toenmalig secretaris-generaal voor Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming adviseerde in een brief Professor Telders na vier jaar vrij te laten.

Het zou anders lopen. Op Dolle Dinsdag werden de gevangenen die niet voor executie in aanmerking kwamen opnieuw naar Duitsland gestuurd. In Sachsenhausen leek het lot hem nog eenmaal te sparen, toen de voorgenomen executie van onder meer Telders geen doorgang vond. Met de naderende Russische legers werd hij opnieuw op transport gesteld, ditmaal naar Bergen-Belsen. Daar overleed Telders negen dagen voor de bevrijding van het kamp aan vlektyphus. Een jong en veelbelovend leven werd zo in de kiem gesmoord, een offer wat Telders willens en wetens in het belang van de goede zaak bracht.

"...Er zijn plichten die gelden, ongeacht de omstandigheden waarin de mensch zich bevindt..."

Tot slot

Graag wil ik afsluiten met enkele woorden die Telders uitgesproken zou hebben tijdens een openbare bijeenkomst van de Liberale Staatspartij te Amsterdam op 14 september 1940, ware het niet dat de Duitsers dit verboden. De redevoeringen van Telders, Wiardi Beckman en de christelijk-historische hoogleraar Paul Scholten zijn uiteindelijk

gebundeld in het boekje 'Den vaderlant ghetrouwe'. Telders had daar willen zeggen: 'Er zijn plichten die gelden, ongeacht de omstandigheden waarin de mensch zich bevindt, plichten, waaraan wij hebben te gehoorzamen, ook al wordt daarmee van ons het hoogste offer gevergd' (Telders 1940).

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting

Literatuurlijst

Cleveringa, R.P. en Nijhoff, W., *In memoriam B.M. Telders 6 april 1945. Herdenkingsredevoeringen uitgesproken op 6 april 1950 in het Groot Auditorium van de Leidsche Universiteit*, Utrecht, 1950.

Jong, dr. L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4; mei '40-maart '41*, 's-Gravenhage, 1972.

'Leven en wezen van Telders moet worden geboekstaafd', *Dagblad van West-Friesland*, 10 november 1964.

Rost, N., *Goethe in Dachau. Literatuur en werkelijkheid*, Amsterdam, 1946.

Schie, P.G.C. van, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005.

Telders, B.M., 'De nieuwe tijd', in: Scholten, P., Telders, B.M. en Wiardi Beckman, H.B., *Den vaderlant ghetrouwe*, Haarlem, 1940.

Telders, B.M., *Verzamelde geschriften IV*, 's-Gravenhage, 1947.

Telders, C.S. e.a., *Levensbeschrijving van prof.mr. B.M. Telders*, 's-Gravenhage, 1972.

Foto onder:

Karin Telders neemt verzetskruis in ontvangst.

Stuuf Wiardi Beckman (1904-1945)

Sociaaldemocraat en verzetsman

door Frans Becker

In de ijsskoude nacht van 17 op 18 januari 1942 – het vroom zo'n twintig graden – bevond zich een klein gezelschap op het strand van Scheveningen. Vier van hen zouden met een razendsnelle Britse *Motor Torpedo Boat* worden opgehaald door Erik Hazelhoff Roelfzema om naar Engeland over te steken. Een vijfde was meegekomen om een zender die uit Engeland zou worden aangeleverd, in ontvangst te nemen. Talloze Nederlanders kennen deze scène uit de memoires van Hazelhoff Roelfzema of uit de film of musical *Soldaat van Oranje*. Minder bekend is dat de sociaaldemocratische politicus en verzetsman Wiardi Beckman een van de hoofdpersonen van deze geplande oversteek was. Hij vormde onderdeel van de operatie Contact Holland – een door Hazelhoff Roelfzema

onder auspiciën van de Engelse geheime dienst opgezette verbindinglijn per boot tussen Engeland en Nederland.

Op het strand van Scheveningen had Peter Tazelaar de leiding, een jonge verzetsman en Engelandvaarder, die in november 1941 door Hazelhoff Roelfzema vanuit Engeland aan de Nederlandse kust was afgezet, onder meer met de opdracht van Koningin Wilhelmina en minister-president Pieter Gerbrandy om Wiardi Beckman mee terug te nemen naar Londen. Makkelijk ging het niet: er waren al zes oversteekpogingen mislukt, door slechte weersomstandigheden, ongelukkige navigatie of miscommunicatie. Tazelaar bevond zich op het uiterste puntje van een pier. Zijn vriend en verzetsman Gerard Dogger, die eveneens de tocht naar Engeland zou

maken, lag iets achter hem. De drie anderen – Wiardi Beckman, *Parool*-oprichter Frans Goedhart, die zich ook als Engelandvaarder had gemeld zo niet opgedrongen, en Willem Padeloup van de Orde Dienst (OD), die de zendapparatuur in ontvangst zou nemen, verschuilden zich in een bunkertje op het strand.¹

Bij zijn verhoor voor de Parlementaire Enquête Commissie naar het regeringsbeleid 1940-1945 beschreef Goedhart wat er vervolgens gebeurde: ‘Na vijf of zes minuten kwam de nieuwe [Duitse] patrouille de boulevard afgestapt, die de binnenkomers moest aflossen. Nu had men ons van te voren precies verteld, hoe deze zaak liep, en het verontrustte ons dus niet de naderende soldatenlaarzen te horen. De stappen gingen het trapje af, kwamen tot vlak voor ons en opeens hoorden wij een ontzettend geschreeuw: Heraus! Heraus! Sofort! Es wird geschossen! En een halve divisie moffen sprong rond om en op onze bunker, voorzien van handgranaten, geweren en elektrische lantaarns. Er zat er zelfs één op het dak van de bunker met handgranaten, omdat ze blijkbaar bang waren, dat wij zouden schieten. Die lieden wisten dus precies, dat wij in die bunker zaten! Wij kwamen er uit. Wiardi Beckman had een grote wollen muts op, die tot zijn schouders reikte, waarbij alleen zijn mond, neus en ogen door kleine spleetjes waren te zien. Eén van de Duitsers maakte de opmerking: Du bist der Weihnachtsmann, was? Wij werden met geweren gestompt en alle Duitsers begonnen tegen ons te brullen: Haben Sie Waffen? Wij wer-

den afgetast. We hadden geen wapen. [...] Daarna werden wij op een afstand van drie meter met de handen omhoog en in triomf door de Duitsers naar de Kommandantur op de boulevard gebracht’ (enquêtecommissie regeringsbeleid 1950, 671).

Het was, zoals journalist en publicist Paul van ’t Veer veel later schreef, een van de boeiendste bezettings- en verzetsavonturen – maar ook, kunnen we eraan toevoegen, een buitengewoon beklemmende en treurige gebeurtenis, die twee deelnemers met de dood moesten bekopen (Bank & Romijn 1991, 163). Veel aspecten uit de oorlogstijd kwamen hier samen: de strijd tegen de bezetter, de ongemakkelijke verhoudingen binnen het verzet, de spanningen in Londense kringen, de moeizame relatie tussen Londen en het vaderland, de aanloop naar het Englandspiel, extreme dapperheid en verraad. Want ook van dat laatste was sprake. Achteraf is komen vast te staan dat een V-man – een infiltrant – van de Duitsers in OD-kringen had opgevangen dat een overtocht vanuit Scheveningen werd gepland. De Duitse bewaking was dus extra alert geweest en had de groep al eerder die nacht gezien en geobserveerd. Tazelaar en Dogger ontkwamen – meer dood dan levend – na enige tijd in het vrieskoude water te hebben geschild. Zij bereikten Londen uiteindelijk via Zwitserland en Portugal. Goedhart wist later uit gevangenschap te ontsnappen. Padeloup werd onder druk en dreiging van de Duitsers als informant ingezet en door het verzet gedood. Wiardi Beckman werd tot een lange tocht gedwongen

langs gevangenen en kampen, van Scheveningen naar Amersfoort, Vught en Haaren, en vervolgens als Nacht und Nebel-gevangene naar Natzweiler en Dachau. Daar stierf hij op 15 maart 1945 aan vlektyfus.²

Wie was Wiardi Beckman en wat maakte hem, als politicus en verzetsman, zo bijzonder – in een aantal opzichten vergelijkbaar met Ben Telders? Herman Bernhard Wiardi Beckman, door hen die hem beter kenden Stuuf genoemd, werd in 1904 geboren in een welgestelde, intellectueel en kunstzinnig georiënteerde familie. Zijn moeder, dochter van de Leidse hoogleraar theologie Abraham Kuenen, had een akte Duits gehaald en als verpleegster gewerkt. Zijn vader was psychiater en mede-oprichter van het psychiatrisch sanatorium Berkenoord, bij Nijmegen. Beide ouders waren onder de indruk geraakt van de Engelse Fabian Society, een gezelschap cultureel bevlogen socialistische intellectuelen, dat een naar mijn overtuiging nog steeds onderschatte invloed heeft gehad op het vroege Nederlandse socialisme.

Stuuf Wiardi Beckman onderging vooral de invloed van zijn moeder. Ze was sterk betrokken bij de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen van die tijd, had een brede culturele belangstelling, hield van muziek en was goed op de hoogte van de Europese literatuur. Ze vertaalde en schreef. Ze was bovendien een gelovig christen, aangesloten bij de Remonstrantse Broederschap. Ze overleed toen haar zoon zestien jaar oud was. De idealistische, geestelijke sfeer van thuis zou

een blijvende inspiratiebron voor Wiardi Beckman zijn. Dat gold ook voor zijn vorming op het Stedelijk Gymnasium in Nijmegen, waar schrijvers als Louis Couperus lezingen hielden. Voor de jonge Beckman ging een literaire wereld open: de poëzie van Henriette Roland Holst, de romans van Nico van Suchtelen. De kennismaking met de schrijvers uit de klassieke oudheid was het begin van een liefde voor het leven. Al op school schreef Beckman hoe Homerus hem was ‘geopenbaard’ en hoezeer hij de ‘Homerusgeest’ was gaan aanvoelen. In kamp Dachau lag zijn Homerus onder zijn matras (Wiardi Beckman 2007, 9-13).

“...Een jongen uit de derde klas hield, staande in een venster, een redevoering. Een fantastisch verhaal voor een jongen van vijftien. Die jongen was Stuuf Wiardi Beckman; hij was me voordien nooit opgevallen...”

In zijn schooltijd werd hij ook gegrepen door de socialistische beweging en gedachte. Het was november 1918. In Rusland was een jaar eerder de revolutie uitgebroken; in Duitsland kwam met het einde van de Eerste Wereldoorlog een einde aan het Keizerrijk en werd de republiek uitgeroepen. Het woelde en giste in Europa. De emotionele Pieter Jelles Troelstra, leider van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij, meende dat de ontwikkelingen niet bij Zevenaar zouden halhouden en dat ook in Nederland een omwenteling op komst was. Zijn socialistische collega's in

de Tweede Kamer, Jan Schaper en Willem Vliegen, dachten er wat anders over. Marinus van der Goes van Naters beschrijft in zijn memoires de scène die zich in die dagen afspeelde op het Nijmeegse Gymnasium: 'Een jongen uit de derde klas hield, staande in een venster, een redevoering. Dat was nog nooit vertoond. Hij sprak over Schaper-socialisten, die bezadigd en wijs waren, maar die de toekomst niet hadden, en Troelstra-socialisten, die de geest van de tijd begrepen. Een fantastisch verhaal voor een jongen van vijftien. Er werd gelachen, gehoord en men wilde hem daar weghalen, toen ik mezelf hoorde zeggen: "Laat hem, die jongen heeft gelijk." Ik was toen voorzitter van de Gym-club, dus ik had een zeker gezag in die groep. Men liet hem zijn gang gaan, en even later klonk de bel. Die jongen was Stuuf Wiardi Beckman; hij was me voordien nooit opgevallen' (Van der Goos van Naters 1980, 26). De twee werden hartsvrienden en zouden beiden een politieke loopbaan in de sociaaldemocratische beweging volgen.

Een arbeider hadden de jongens nog niet ontmoet. Hun socialistische vorming zouden zij in de jaren die volgden allereerst beleven in de PIA, de Praktische Idealisten Associatie – een jeugdbeweging van jongelui uit gegoede kring die eerder idealistisch dan praktisch was ingesteld. De jaarlijkse kampeervakanties waren hoogtepunten voor Wiardi Beckman. Voor de vorming van zijn persoonlijkheid en levenshouding waren zij van grote betekenis. Maar de omgang met arbeiders en mensen met een geheel andere

achtergrond ging hem niet makkelijk af. Vele jaren later meende Beckmans kampgenoot in Dachau, Nico Rost, nog waar te nemen dat deze een zekere stroefheid, een zeker ongemak in zijn omgang met arbeiders ten toon spreidde (Rost 2015, 96).

In Leiden, waar Beckman geschiedenis ging studeren, kruiste zijn pad dat van Telders. Beiden waren betrokken bij de feesten die het Leidsch Studenten Corps in 1925 bij de viering van het zeventigste lustrum van de Leidsche Hogeschool organiseerde. Telders maakte deel uit van de lustrumcommissie, die een nieuwe weg wilde inslaan. Van zijn hand is het gedenkboek dat ter gelegenheid van de feestelijkheden werd gepubliceerd. Hij schreef daarin: 'Groote, diep-ingrijpende veranderingen hebben een definitieven invloed geoeffend op de studentenwereld. Ongaarne erkend door sommigen, misverstaan en in hun beteekenis misduid door enkelen, kon het toch niet anders, of de lustrumvieringen moesten er den neerslag van doen zien' (Telders 1925, 7). En dat deden ze. Pièce de résistance van de nieuwe aanpak werd het A-Z spel – over Alva en Willem de Zwijger, de Geuzen en Spanjaarden; een uiterst modern vormgegeven spel van licht, muziek en beweging dat in een magistraal decor gesitueerd in de Zoeterwoudsche Singel, in de avonduren werd opgevoerd. Stuuf Wiardi Beckman en zijn zus Wil, die in Leiden theologie was gaan studeren, deden mee. Zij bij de doopsce, hij als matroos. Herman Teirlinck en Johan de Meester Jr. tekenden voor het spel en de regie, de jonge componist

Leo Smit schreef de muziek, die onder zijn leiding werd uitgevoerd door de Koninklijke Militaire Kapel.³

In zijn studententijd bleef Wiardi Beckman twee sporen volgen: dat van de wetenschap en dat van de politiek. Huizinga werd, zoals uit Beckmans latere geschriften wel blijkt, zijn wetenschappelijke leermeester. Maar Beckman werd ook lid van de Sociaal-Democratische Studenten Club en schreef – wat als tamelijk opruiend werd beschouwd – in *Virtus*, het blad van het LSC, over de maatschappelijke positie en verantwoordelijkheid van de student. Hij promoveerde bij Huizinga op het Franse syndicalisme – hij had er enige tijd voor in Parijs doorgebracht samen met Riet Wackie Eysten, zijn jeugdliefde met wie hij na zijn studie was getrouwd – maar koos tot teleurstelling van zijn promotor uiteindelijk voor de politiek. Een belangrijke inspirator, wiens werk hij in deze jaren leerde kennen en waarderen, werd de Franse socialist – politicus én historicus – Jean Jaurès, die in 1914 was vermoord. Jaurès beschouwde de ontwikkeling van de Franse arbeidersbeweging als een integraal en constituerend onderdeel van de nationale Franse geschiedenis – een thema dat Beckman later voor het Nederlandse socialisme zou uitwerken. Ook Jaurès' nadruk op de rol van idealen en de inbreng van de individuele mens in de ontwikkeling van de geschiedenis sprak Beckman – en zijn vriend Van der Goes – aan (Wiardi Beckman 2007, 18).

Voor Wiardi Beckman betekende een engagement met het socialisme tegelijkertijd: een nieuwe koers uitzetten voor de socialistische beweging. In 1924 schreef hij aan zijn vriend Van der Goes van Naters: 'Ben je al bezig de S.D.A.P. te hervormen? Ik heb wel verbazende zin je, met mijn bescheiden krachten, een handje te komen helpen' (ibid., 47). Dat handje werd al spoedig heel wat meer. De omstandigheden waarin de sociaaldemocratie in het Interbellum kwam te verkeren, vroegen dringend om een herziening van opvattingen en electorale strategie. De klassiek Marxistische verwachting van een breuk met de bestaande, kapitalistische verhoudingen bleek niet in vervulling te gaan. Groei van de kiezersaanhang bleef uit. In de steden kon de sociaaldemocratie zich door deelname aan het bestuur ontplooiën, maar op nationaal niveau bleef de partij in een machtspolitiek isolement. Dringende vraagstukken dienden zich aan waarop de partij nog geen antwoord had: de diepe economische crisis vroeg om nieuwe economische denkbeelden. En hoe moest zij reageren op de dreigingen van het totalitarisme?

Als secretaris van Troelstra hielp Wiardi Beckman diens gedenkschriften te voltooiën – een taak die hij met plezier en succes afrondde. Een betere leerschool in de geschiedenis en beginselen van de socialistische arbeidersbeweging was nauwelijks denkbaar. Vervolgens bood Willem Albarda, Troelstra's opvolger als partijleider, hem de gelegenheid zijn politieke talenten te ontplooiën. Hij werd hoofdredacteur van de partijkrant *Het Volk*

en later van de gehele socialistische pers, lid van de Eerste Kamer, en lid van cruciale partijcommissies. Hij werd een belangrijk spreker – iets wat tegenwoordig weleens wordt aangeduid als ‘partij-ideoloog’. Een nieuwe politieke generatie met Beckman en Van der Goes van Naters, Emanuel Boekman, Jan Tinbergen, Hilda Verwey-Jonker, Henk Brugmans, Hein Vos, Bob van Gelderen, bracht met succes een inhoudelijke heroriëntatie en strategische herpositionering van de Nederlandse sociaaldemocratie tot stand. Die kwamen tot uitdrukking in het Plan van de Arbeid uit 1935 en het Beginselprogramma van 1937, dat afstand nam van de Marxistische dogmatiek. Bij de formulering van de nieuwe beginselen speelde Beckman een centrale rol, door zijn richtingsgevoel, overtuigingskracht en bindend vermogen.

Drie thema's in zijn werk uit die jaren zijn van bijzonder belang (Becker & Hurenkamp 2011, 23-36). Hij pleitte allereerst voor een verbreding van de sociaaldemocratie tot een antikapitalistische volkspartij, die niet alleen de arbeidersklasse maar ook de middengroepen moest bereiken, en daarmee het politieke isolement van de sociaaldemocraten doorbreken. Zo werd de grondslag gelegd voor de doorbraakgedachte die bij de oprichting van de Partij van de Arbeid centraal zou staan. In de tweede plaats gaf hij de democratie een centrale plaats in het sociaaldemocratisch program. Beckman beschouwde socialisme en democratie als onafscheidelijk, zonder daarbij uit het oog te verliezen dat de democratie nog niet af was. In de derde plaats

was de nationale gedachte een belangrijk thema in zijn denken. De arbeidersklasse en de sociaaldemocratische beweging, zo stelde hij, staan ‘midden in het vaderland’, maken onderdeel uit van een nationale lotsgemeenschap. Daarmee eiste hij niet alleen een plaats in de natie op voor zijn beweging. Zijn opvatting schiep tegelijkertijd de verplichting zich in de nationale gemeenschap te voegen, inclusief de acceptatie van het koningshuis. Dat ging in die jaren van au. Zijn erkenning van het belang van de nationale gedachte stond overigens zijn internationalisme niet in de weg. Integendeel. Hij citeerde Jaurès: ‘Een beetje internationalisme verwijderd de mens van zijn vaderland, doch veel internationalisme voert hem naar dat vaderland terug’ (Wiardi Beckman 2011, 136).

Bij de mobilisatie van 1939 werd Wiardi Beckman aangesteld als reserveofficier. In mei 1940 ging hij deel uitmaken van de Generale Staf. Hij droeg bij aan het schrijven van de capitulatieverklaring van generaal Winkelman en voerde namens hem het woord bij de herdenking van de gevallen soldaten bij de Grebbeberg. Terug naar zijn krant, *Het Volk*, ging hij niet meer. Hij meende dat deze geen bestaansrecht meer had onder Duitse bezetting. Hij ging in verzet. Toen Henk Brugmans in de winter van 1940-1941 vroeg: ‘Wat doe jij nu?’, antwoordde hij: ‘Oorlog voeren’ (Wiardi Beckman 2014, 34). Vanzelfsprekend was dat geenszins. De SDAP en haar nevenorganisaties hadden moeite om een duidelijke lijn te bepalen ten opzichte van de bezetter. Er waren aarzelingen. Sommigen

wilden vasthouden aan wat tegen de stroom in aan organisatie was opgebouwd. Schrijvend is hoe gelaten de sociaaldemocraten reageerden, toen de Joodse raads- en statenleden eind 1940 door de Duitse bezetter uit hun ambt werden gezet. De SDAP liet het zonder protest over zijn kant gaan (Sajet 1977, 142-143).

Wiardi Beckman koos een andere route. Van meet af aan stonden hem denk ik twee doelen voor ogen: de geestkracht en weerbaarheid van de bevolking versterken, door woord en geschrift; en eenheid en samenwerking in het verzet tot stand brengen. De ideeën die voor hem daarbij leidend waren, zette hij uiteen in twee lezingen die als titel hadden: ‘Onszelf blijven’ en ‘Geschiedenis als opdracht’. De eerste werd in 1940 uitgegeven in het boekje *Den Vaderlant ghetrouwe*, samen met bijdragen van Telders en de Amsterdamse hoogleraar en jurist Paul Scholten. De tweede verscheen in 1941 in druk in een bundeltje getiteld *Dat, wat blijft*. Wiardi Beckman koos in beide gevallen voor een historische beschouwing om zijn houding te bepalen en om vast te stellen ‘wat het wezen van ons nationaal bezit vormt’ dat moet worden verdedigd. Hij onderscheidde twee grote lijnen die het Nederlandse geestelijk leven hebben bepaald: de calvinistische en de humanistische. Zonder zijn ogen te sluiten voor de schaduwzijden van de Nederlandse geschiedenis meende hij dat deze enkele blijvende waarden hebben voortgebracht: de vrijheidszin, de verdraagzaamheid, en ‘een opmerkelijk zuiver gevoel voor rechtvaar-

digheid en recht.’ Die wilde hij activeren als houding tegenover de bezetter.

Hij begaf zich in onderscheiden verzetskringen, ging tot de illegale leiding van de SDAP behoren, trad toe tot de redactie van *Het Parool*, schreef, sprak en werd een verzet-snetwerker die trachtte de tegenstellingen binnen het verzet te overbruggen. Tot hij gearresteerd werd in die nacht in januari 1942. De Duitsers wisten niet goed wat ze met hem aan moesten. Hij werd niet veroordeeld voor politieke of verzetsactiviteiten – hem werd alleen aangerekend dat hij naar Engeland wilde oversteken.

In gevangenschap zou hij grote morele en morele kracht tonen. Er ontstond, tegen alle omstandigheden in, een vriendschap met Pim Boellaard en Oscar Mohr die voor de oorlog door de diepe scheidslijnen vrijwel ondenkbaar zou zijn geweest, en die door de sociologe Jolande Withuis getypeerd werd als ‘een van de grote verhalen van het kampleven’. Deze drie mannen slaagden er in om in weerwil van een systeem dat ten doel had de onderlinge vijandigheid te bevorderen, saamhorigheid onder de kampbewoners te scheppen. In Natzweiler stelden Beckman en Mohr uit het gezamenlijk geheugen van de gevangenen een dichtbundel samen waaruit dan ’s zondags kon worden voorgelezen. Het vizelde, zoals Boellaard het formuleerde, ‘de stemming in de modderpoel van Natzweiler op zoals een oase in de woestijn’ (Withuis 2010, 3).

Beckman en anderen creëerden een parallelle culturele wereld om de barbarij op afstand te houden en te overleven. Zo hielp Wiardi Beckman tijdens hun gevangenschap in Haaren Boellaard bij het onder de knie krijgen van het Latijn. 'Boellaard ging bij het luchten achter hem lopen en zegde zijn lesje op. Vervolgens ruilden ze van plaats en kon "Stuuf" zijn fouten verbeteren' (Withuis 2008, 138). Dichter en schrijver Ed. Hoornik beschreef zijn ontmoeting met Beckman die zojuist uit Natzweiler in Dachau was aangekomen: 'Hij stond in de lange rij gevangenen, het eten-spannetje onder de arm [...] Ik kwam juist van de bibliotheek, waar ik een roman van Mauriac had gehaald. Een minuut na onze vreugdevolle kennismaking voerden we, terwijl we in de overvolle slaapzaal, staande tussen de bedden, onze soep aten, een gesprek over den Fransen schrijver. Dat typeerde hem. Niet de verschrikkingen van het kamp Natzweiler [...] vormden het onderwerp van ons eerste gesprek, maar de Franse literatuur, die hij lief had en waarvan hij een uitstekend kenner was' (Hoornik 1945).

Sommigen zagen voor Beckman een bijzondere rol weggelegd in de Nederlandse politiek van na de oorlog, zoals zijn medegevangene Carel Steensma, die in hem de ideale minister-president zag (Steensma 2013, 89). Anderen, zoals Verwey-Jonker, beschreven na zijn dood de verwachtingen die zij van hem hadden gehad. Hij was, zo schreef zij in *Het Parool* in 1945, 'een van de allerbeste politici, die de SDAP in Nederland ooit opgeleverd heeft' en zou 'in de komende

jaren uiterst moeilijk te vervangen zijn'. Voor Hoornik ging het niet om die politieke toekomst: 'Niet om de ideologie, die hij aanhing, noch om de overtuiging die hij beleed, was hij ons aller vriend, maar om zijn zielskracht, die ons sterkte, zijn karaktervastheid en oprechte handelwijze, die eerbied afdwongen, en om zijn talent en kennis, die ons verriikten' (Hoornik 1945).

In de zomer van 1945 richtte de SDAP opnieuw haar wetenschappelijk bureau op, dat de naam kreeg van Dr. H.B. Wiardi Beckman. Dat werd ook de naam van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, in februari 1946. Wiardi Beckman Stichting dus. Een eerbetoon aan de naamgever, wiens politieke en geestelijke erfenis opnieuw de aandacht kreeg die zij verdiende, mede dankzij de inspanningen van zijn dochter Marijke Halbertsma. Een eerbetoon, maar tegelijkertijd een opdracht voor ons – zo voelden wij die aan de stichting verbonden waren dat althans in de afgelopen decennia: een opdracht om aan de hoge maatstaven te voldoen die Beckman zelf bij zijn werk voor de sociaaldemocratie aanlegde.

Drs. F. Becker werkte van 1994 tot 2014 als adjunct-directeur bij de Wiardi Beckman Stichting.

Literatuurlijst

- Bank, J.Th. M., Romijn, P., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945, Deel 14, Reacties, eerste helft*, Den Haag, 1991.
- Becker, F., Hurenkamp, M., 'H.B. Wiardi Beckman – Baanbreker van de moderne sociaaldemocratie', in: Becker, F., Hurenkamp, M. en Scheffer, P. (red.), *Onszelf blijven. H.B. Wiardi Beckman, baanbreker van de moderne sociaaldemocratie*, Amsterdam 2011, 23-36.
- Dogger, G., *De vierkante maan. Een persoonlijk oorlogsrelaas*, Amsterdam, 1979.
- Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek, Deel 4C-I, De Nederlandse geheime diensten te Londen; De verbindingen met het bezette gebied*, Den Haag, 1950.
- Hazelhoff Roelfzema, E., *Soldaat van Oranje*, Utrecht, 2005.
- Hoornik, E., 'De laatste uren van Dr. Wiardi Beckman', in: *Het Vrije Volk*, 31 mei 1945.
- Laurentius, V., *De grote Tazelaar. Ridder & rebel*, Den Haag, 2009.
- Mulder G., Koedijk, P., *H.M. van Randwijk. Een biografie*, Amsterdam, 1988.
- Nationaal Archief, 2.13.71 Ministerie van Defensie te Londen, inventarisnummer 2158, *Stukken betreffende een onderzoek naar het gedrag van mr S.E. Hazelhoff Roelfsema ten aanzien van de uit Nederland overgekomen sergeanten-adelborsten G.A. Dogger en Tazelaar*, 1942.
- Rost, N., *Goethe in Dachau. Literatuur en werkelijkheid. Dagboek 1944-1945*, De Bilt, 2015.
- Sajet, B., *Een leven lang Ben Sajet. Verteld aan Hans Fels*, Baarn 1977.
- Steensma, F., *Vrolijk Pasen 1942*. Het verhaal van verzetsman Carel Steensma als meivlieger, Engelandvaarder en gevangene in Nederland en in de Duitse concentratiekampen Natzweiler en Dachau, Haren, 2013.
- Telders, B.M., *Gedenkboek 22 tot 27 juni 1925. De feesten van het Leidsche studentencorps ter viering van het 70ste lustrum van de Leidsche Hoogeschool*, Leiden, 1925.
- Van der Goes van Naters, M., *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw*, Amsterdam, 1980.
- Verwey-Jonker, H., 'In memoriam dr. H.B. Wiardi Beckmann', in: *Het Parool*, 2 juni 1945.
- Wiardi Beckman, H.B., 'Sociaal Democratie en Nationale Gedachte', in: Becker, F., Hurenkamp, M. en Scheffer, P. (red.), *Onszelf blijven. H.B. Wiardi Beckman, baanbreker van de moderne sociaaldemocratie*, Amsterdam 2011 136.
- Wiardi Beckman, H.B., *En die twee jongens zijn wij. Brieven aan M. van der Goes van Naters*, Amsterdam, 2007.
- Withuis, J., *Het koffertje van Oscar Mohr. Rede bij de overdracht van de archivalia van Oscar Mohr aan het NIOD*, 9 september 2010.
- Withuis, J., *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001). Het leven van een verzetsheld*, Amsterdam 2008.

1. De Orde Dienst was een organisatie met sterke militaire inbreng, opgericht in de zomer van 1940 om na het vertrek van de Duitse bezetter een machtsvacuüm te voorkomen en de orde te handhaven. Tijdens de bezetting fungeerde zij als verzetsorganisatie: ze pleegde sabotage, verzamelde inlichtingen en verzorgde radio-communicatie met de Nederlandse regering in Londen.

2. De reconstructie van de beschreven gebeurtenissen maakt deel uit van een onderzoek naar de achtergronden van de – mislukte – oversteek van Wiardi Beckman naar Londen. Zie voor verdere details: Victor Laurentius, *De grote Tazelaar. Ridder & rebel*, Den Haag 2009, 87 e.v.; Gerard Dogger, *De vierkante maan. Een persoonlijk oorlogsre-laas*, Amsterdam 1979, 92 e.v.; Nationaal Archief, 2.13.71 Ministerie van Defensie te Londen, inventarisnummer 2158, Stukken betreffende een onderzoek naar het gedrag van mr S.E. Hazelhoff

Roelfsema ten aanzien van de uit Nederland overgekomen sergeanten-adelborsten G.A. Dogger en Tazelaar. 1942; Erik Hazelhoff Roelfzema, *Soldaat van Oranje*, Utrecht 2005, 137-139 en 163-165; voor de lotgevallen van Padeloup: Gerard Mulder en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk. Een biografie*, Amsterdam 1988, 246.

3. Er bestaan filmbelden van de repetities van het spel. Het is helaas niet gelukt de oorspronkelijke partituur te achterhalen. Wel schreef Smit een jaar later een suite voor pianosolo waarin hij de thema's van het spel verwerkte. Smit werd in het voorjaar van 1943 door de Duitsers opgepakt en op transport gesteld naar Sobibor, waar hij op 30 april werd vermoord.

Foto onder: herdenkingsbank ter nagedachtenis aan Wiardi Beckman, Nijmegen.

Cyber(on)veiligheid het driekoppige monster dat de natie bedreigt

door Silvio Erkens

Cyberveiligheid is een thema dat door velen gezien wordt als iets technisch. Het wordt met name geassocieerd met Russische hacks die als doel hebben Westerse verkiezingen te beïnvloeden. Echter, er zijn maar weinig mensen die cyber goed lijken te begrijpen. Ik zal daarom in dit artikel eerst een definitie geven van cyberveiligheid. Daarna ga ik in op wat de taak van een liberale overheid is op dit terrein. Cyberveiligheid wordt steeds belangrijker en vergt daarom meer overheids-ingrijpen. Een liberale overheid hoeft niet elk risico af te dekken. Ze moet enkel inspringen waar de private sector het probleem niet alleen kan aanpakken. De dreiging die een liberale overheid met zwaardere middelen moet aanpakken is drievoudig: politieke

spionage en manipulatie, de fysieke bedreiging van de vitale infrastructuur van een land en aanhoudende economische spionage die onze competitieve economie bedreigt. Deze drie dreigingen zullen opeenvolgend besproken worden in het artikel.

Cozy Bear en Fancy Bear

Vanaf 2015 waren er signalen dat de systemen van het Democratic National Committee (DNC) gecompromitteerd waren. De FBI had namelijk contact opgenomen met de IT-afdeling van de DNC om aan te geven dat er tenminste één computer informatie naar Rusland aan het versturen was. Daar werd op dat moment echter weinig mee gedaan.

Begin 2016 poogden hackers nog dieper toegang te verkrijgen tot de systemen van de DNC door middel van *spearphishing*. In tegenstelling tot het normale *phishing* – pogen computergebruikers hun persoonlijke of financiële informatie bloot te laten geven door middel van spam e-mails die van vertrouwde adressen lijken af te komen – is *spearphishing* gericht op specifieke individuen en organisaties. *Spearphishing* heeft vaak de intentie toegang te verkrijgen tot vertrouwelijke informatie en dient veel minder voor financieel gewin. Het is de hackers gelukt om toegang te verkrijgen tot de vertrouwelijke informatie van de DNC. Deze hackers – die als groep opereren onder de namen *Cozy Bear* en *Fancy Bear* – zijn vrijwel zeker gelinkt aan de Russische overheid, specifiek aan de Russische veiligheidsdienst (FSB) en inlichtingendienst (GRU). Rusland gebruikt vaak organisaties die niet officieel aan een staat zijn geaffilieerd. Zo is het immers moeilijker te bewijzen dat Rusland zelf de dader is. Wel zijn er methodes ontwikkeld om na te gaan wie er schuldig is aan cyberaanvallen (Healey 2011).

De impact van de hacks van *Cozy bear* en *Fancy bear* is enorm geweest. De gelekte informatie heeft Hillary Clinton waarschijnlijk het presidentschap gekost en tweespalt gecreëerd in de Democratische partij tussen het Hillary kamp enerzijds en het Bernie kamp anderzijds. Daarnaast is het Amerikaanse politieke klimaat nog verder vergiftigd en is er nog steeds een onderzoek gaande naar de betrokkenheid van Rusland en de banden die

Rusland met de Trump regering heeft. Al met al een grote impact voor het stelen van wat nullen en enen van een computernetwerk.

Het nieuwe regeerakkoord bevat goede maatregelen op het gebied van cyberveiligheid. Er komen extra investeringen en een ambitieuze agenda op dit gebied. Dit is ook logisch, het belang van cyberveiligheid in onze digitale samenleving neemt exponentieel toe. Een basiskennis op het gebied van cyber is daarom vereist voor beleidsmakers in de eenentwintigste eeuw. Dit vergt ook een basisdefinitie, die volgt in de volgende paragraaf. Daarnaast is cyber een breed thema, maar een liberale overheid hoeft niet zwaar in te grijpen op elk cyberthema. Een liberale overheid moet zich met name focussen op de drie grote bedreigingen die onvoldoende door de private sector aangepakt worden. Politieke spionage is slechts een van deze drie bedreigingen. De andere twee zijn de fysieke bedreiging van onze vitale infrastructuur en aanhoudende economische spionage die onze competitieve economie bedreigt.

Een definitie van cyberveiligheid

Cyberveiligheid wordt vaak als iets ‘technisch’ gezien en daarom overgelaten aan de IT-experts. Academics, managers en beleidsmakers blijven vaak ver weg van dit gebied. Echter, dit gebied vergt generalisten die de vertaling naar de politiek en naar werkbaar beleid kunnen maken om ons land daadwerkelijk veilig te houden. Een generaal hoeft immers ook niet de technische werking te snappen van wapens om een campagne te

plannen. Een minister van infrastructuur hoeft zelf geen asfalt te kunnen leggen. Op het gebied van cyberveiligheid geldt hetzelfde (Healey 2013, 13). Net als in elk ander beleidsgebied vergen individuele problemen op maat gemaakte oplossingen. Een basiskennis is daarom vereist en deze vereist een duidelijke definitie en afbakening van cyber.

Wat is cyber nu echt? Cyber is meer dan het internet en de computers die ermee verbonden zijn. Cyberspace is de wereld van computernetwerken (en de gebruikers ervan) waar informatie online wordt opgeslagen, gedeeld en gecommuniceerd (Singer & Friedman 2014, 1). Het is belangrijk in acht te nemen dat cyberspace niet enkel online ‘bestaat’: het omvat ook de eraan verbonden fysieke kant van internetkabels, telefoonnetwerken en satellieten. Het gaat dus niet enkel om Facebookaccounts, maar ook om de telecommunicatie-infrastructuur die noodzakelijk is voor onze landbouw, financiële sector, industriële sector en veel meer. Cyber is onmisbaar geworden voor onze manier van leven.

Er is dan ook veel hysterie over dit onderwerp, met name over de kwetsbaarheid van onze vitale infrastructuur. De pers gooit nog meer olie op het vuur door dramatische koppen te gebruiken zoals ‘Waarschuwing voor grote economische impact cyberaanval’ (NRC, 27 juni 2017), ‘Is deze cyberaanval *the big one*?’ (NRC, 12 mei 2017). In de Verenigde Staten spreekt men regelmatig over het risico van een digital Pearl Harbor. Mede als gevolg

hiervan zijn overheden wereldwijd aan grote investeringen in cyberveiligheid begonnen. Maar om de juiste investeringsbeslissingen te kunnen maken is het belangrijk dat beleidsmakers goed begrijpen wat de dreigingen zijn en zich niet baseren op hysterische krantenkoppen.

Een liberale overheid moet niet op elk gebied ingrijpen

Het is, al met al, zeker een goed idee om de cyberveiligheid te verhogen in Nederland, zoals het nieuwe kabinet voornemens is door middel van extra investeringen van 95 miljoen Euro. Daarnaast is het kabinet voornemens een ambitieuze cyberagenda op te stellen. Het is echter wel van belang om duidelijk te maken waarvoor de extra investeringen gaan dienen en welke bedreigingen we selectief proberen te verminderen. Nederland wordt internationaal gezien als een van de beste spelers op het gebied van cyberveiligheid. Nederland komt op plaats vijftien op een lijst van 193 lidstaten opgesteld door de *International Telecommunications Union*. Echter, er blijft substantiële ruimte voor verbetering. Stilstand is achteruitgang op dit gebied. Bondgenoten zoals de Verenigde Staten lopen op Nederland voor op dit terrein en het Nationale Cybersecurity Centrum (NCSC) betoogt ook dat we beginnen achter te lopen op de zich steeds verder ontwikkelende dreigingen (NSCS 2017).

Een liberale overheid vindt het niet wenselijk om op elk onderwerp actief te reguleren en het leven van het bedrijfsleven daarmee

lastiger te maken. Liberalen gaan uit van het schadebeginsel van John Stuart Mill. Vrijheid mag alleen beperkt worden zover dat nodig is om schade aan anderen te voorkomen. Als daarom blijkt dat de private sector prima zelf schade kan voorkomen op het gebied van cyberveiligheid, moet de overheid afstand houden. Naast dat het principieel de juiste keuze is, is het ook de meest praktische keuze. De private sector loopt nu eenmaal meestal voor op de overheid als het op omgaan met verandering aankomt.

Aan de hand van twee criteria zou een liberale overheid moeten beslissen of ze serieus moet ingrijpen op een terrein. De eerste vraag betreft een inschatting van de potentiële schade. Als de schade van een cyberaanval beperkt is, zal de private sector die zelf kunnen aanpakken. Er is immers een groot verschil tussen een website offline halen voor een aantal uur en het uitzetten van een elektriciteitscentrale. De tweede vraag is of het gevaar afkomstig is vanuit criminelen of vijandige mogendheden. Die vraag is van belang omdat staten veel meer middelen ter beschikking hebben dan criminele organisatie en daarnaast andere – niet financiële – doelen voor ogen hebben. Dit maakt de dreiging van staten veel gevaarlijker en daarom toepasselijker voor overheidsinterventie. De staat is hier immers noodzakelijk om grootschalige schade te voorkomen aan actoren in de private sector.

Hieronder volgt een matrix die identificeert wat de huidige dreigingen zijn waarop de

focus zou moeten liggen voor de Nederlandse overheid. De matrix past de twee eerder genoemde vragen toe op de verschillende dreigingen die uitgaan vanuit de cyberwereld. Ze bevat niet alle dreigingen die in het verleden bestaan hebben, noch alle dreigingen die voor ons liggen.

		Hoe groot is de potentiële schade?	
		Beperkt	Groot
Wie is de dader?	Staat	Identiteitsdiefstal DDoS-aanvallen	Politieke spionage Economische spionage Bedreiging van vitale-infrastructuur
	Criminelen	Identiteitsfraude DDoS-aanvallen	Financiële Fraude

Hier wordt niet betoogd dat de witte vakjes geen overheidsregulering vereisen, enkel dat de overheid slechts een *light touch* aanpak hoeft toe te passen. Deze *light touch* aanpak bevat het aanmoedigen van samenwerking binnen industrieën, het delen van *best practices* en het verhogen van transparantie waar nodig. Een goed voorbeeld is de aanpak van financiële fraude. De financiële sector werkt al uitstekend samen en deelt oplossingen voor de aanpak van financiële fraude met directe concurrenten (Harris 2014). Het is uiteraard in haar eigenbelang om dit te doen, het vertrouwen van de klant in de bank en de industrie mag immers niet in het geding komen. Financiële fraude is niet nieuw en de sector heeft dan ook al jarenlange ervaring bij de aanpak hiervan. Dit zorgt ervoor dat

de overheid slechts assisteert en faciliteert waar nodig.

Een zwaardere aanpak omvat daarnaast ook het actief reguleren van de sector in combinatie met zeer actieve veiligheidsdiensten met substantiële budgetten. Deze zwaardere aanpak is vereist in drie categorieën: politieke spionage en manipulatie, het platleggen van de vitale infrastructuur die noodzakelijk is voor onze manier van leven en de economische spionage die onze economie ondermijnt. Deze drie dreigingen worden nu één voor één toegelicht.

Politieke spionage

De dreiging die we nu ondervinden is niet fundamenteel verschillend van de dreiging die we dertig jaar geleden ondervonden op het gebied van cyberveiligheid (Healey 2013). De DNC hack is een gemoderniseerde versie van politieke spionage, spionage zoals die ook decennialang plaatsvond tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Het gaat hier in het bijzonder om gerichte hacks. Het betreft het eerdergenoemde *spearphishing*, dat bedoeld is om compromitterende informatie te vergaren. Deze informatie wordt dan gebruikt om politici te chanteren en kan ook gebruikt worden om nationale verkiezingen te manipuleren door deze informatie strategisch te lekken. Deze vorm van cyberonveiligheid staat al goed op de agenda bij beleidsmakers en wordt veelvuldig genoemd in de media.

In het geval van politieke spionage zijn daders van cyberaanvallen vijandig gestemde mogendheden die cyberspionage als een goedkope en effectieve manier zien om onze samenleving te destabiliseren. In het geval van Westerse landen zijn Rusland of groepen die sympathiek staan tegenover de Russische staat vaak de schuldigen. Een van de Russische doelen is het wederom fragmenteren van Europa en het ondermijnen van de hegemonie van de Verenigde Staten. Rusland is niet de enige mogendheid die deze strategie toepast, maar is wel de meest prominente. China en Westerse landen zijn veel voorzichtiger en vaak wat minder brutaal op dit gebied.

Politieke spionage staat momenteel prominent op de agenda. Er blijft echter altijd ruimte voor verbetering bij onze verdediging tegen zulke spionage. Zelfs als een politieke partij het web weinig gebruikt, moet zij toch haar cyberveiligheid serieus nemen. Cyberveiligheid lijkt nog steeds laag op de agenda te staan van politieke partijen. Kamerleden krijgen geen verplichte trainingen, beleidsmakers zijn vaak nog erg onbekend met het thema en denken: ‘het zal mij wel niet overkomen.’ Cyberveiligheid op dit vlak vergt daarom een focus op de bewustwording van beleidsmakers en politici op hoe zij hun cyberveiligheid kunnen verhogen. Daarnaast moeten onze veiligheidsdiensten voldoende middelen hebben om ons te kunnen beschermen. Het besef dat dit een probleem is, is er. Helaas wordt er nog te weinig gedaan om onze kwetsbaarheid te reduceren.

Bescherming van vitale infrastructuur

De sabotage van vitale infrastructuur omvat het platleggen van bijvoorbeeld elektriciteitscentrales, waterzuiveringsinstallaties en telefoonnetwerken. Dat dit grote impact kan hebben op de moderne samenleving behoeft geen uitweiding – dit is duidelijk. Dit is een vorm van *cyberwarfare*, de voortzetting van oorlogsvoering in het digitale domein. Het is echter belangrijk in acht te nemen dat het niet eenvoudig is om een elektriciteitscentrale plat te leggen via een cyberaanval. Het vergt a) het vergaren van informatie over de digitale systemen en de technische werking van de centrale, b) het verkrijgen van toegang tot het systeem (vaak via het eerder uitgelegde *spearphishing*) en c) het daadwerkelijk uitvoeren van de aanval zonder opgemerkt te worden gedurende een maandenlange operatie. Zo'n operatie vergt interdisciplinaire kennis en vaardigheden en kan zeker niet door een puisterige tiener op een zolder worden uitgevoerd.

Het gebrek aan succesvolle langdurige sabotage, zelfs door sterke staten, laat al zien dat het een moeilijke onderneming is. De enige partijen die echt in staat bleken vitale infrastructuur plat te leggen via digitale kanalen zijn staten en hun legers of veiligheidsdiensten. De bekendste voorbeelden komen van de Russen in Oekraïne in 2017, Estland in 2007 (Lawlor Russel 2014) en Georgië in 2008 (Healey 2013, 194-205). Daarnaast is er de bekende aanval door Amerika en Israël op het Iraanse nucleaire programma, genaamd Stuxnet. De aanval zorgde ervoor

dat de centrifuges voor de verrijking van uranium sneller gingen draaien en daardoor ontploften – terwijl de Iraanse controlesystemen continu aangaven dat er niks aan de hand was (Healey 2013, 212-232). Terroristen blijken vitale infrastructuur nog niet plat te kunnen leggen, maar ze hebben het wel geprobeerd. Zij gebruiken cyberspace voornamelijk voor rekrutering en radicalisering (Weimann 2015). De daders zijn hier dus meestal veiligheidsdiensten en krijgsmachten van natiestaten. Het kan een goedkope manier zijn om bepaalde politieke en militaire doelen te bereiken zonder een formele oorlogsverklaring, bijvoorbeeld in het geval van Stuxnet en Estland. Daarnaast is het ook een vorm van oorlogsvoering die parallel toegepast wordt aan conventionele oorlogsvoering, zoals in het geval van Oekraïne en Georgië.

Het verdedigen van cyberspace is grotendeels aan de private sector zelf, aangezien zij de meeste vitale infrastructuur bezitten en beheren (Harris 2014). Echter, er bestaan zogeheten collectieve actie problemen die in de weg staan voor het effectief kunnen beschermen van onze vitale infrastructuur. Bedrijven focussen op de winst- en verliesrekening en cyberveiligheid vergt investeringen en hogere kosten. Als je concurrent er niet in investeert en daardoor meer winst maakt, heb je als bedrijf een probleem. Het is daarom rationeel om zelf ook niet te investeren in cyberveiligheid. Daardoor nemen de meeste bedrijven een groter risico dan wenselijk is als gevolg van de marktstructuur

waarin zij opereren. De overheid kan daarom een belangrijke rol spelen bij het stellen van duidelijke standaarden in elke industrie en bij het opzetten van een handhavingsinstantie die deze periodiek controleert. Die functie kan het NCSC bijvoorbeeld op zich nemen. Het NCSC opereert namelijk reeds als een spin in het web tussen overheid en de private sector.

Deze maatregelen zorgen ervoor dat bedrijven die cyberveiligheid wel serieus nemen geen verslechtering van hun competitieve positie ondergaan. Het is belangrijk om te zorgen dat Nederlandse bedrijven het niet afleggen tegen buitenlandse bedrijven. Daarom moeten deze standaarden meegenomen worden in onze aanbestedingsprocedures waarin niet-Nederlandse bedrijven ook meedingen.

Economische spionage

Een van de minst besproken, maar grootste gevaren die komt vanuit de cyberwereld is de voortdurende (industriële) spionage die de concurrentiekracht van onze grote bedrijven ondermijnt en het vertrouwen erodeert in een economisch systeem dat sterk afhankelijk is van kennis (Healey 2013, 20; Singer & Friedman 2014, 95). Het gaat dan vooral om het stelen van ons intellectuele eigendom tot we niet meer competitief zijn. Onze economie wordt min of meer uitgehold door middel van cyberaanvallen (Singer & Friedman 2014, 94-95). De meeste grote bedrijven in de Westerse wereld, vooral in de hightech sector, zoals ASML, hebben al meerdere cyberaanvallen ondergaan. Tijdens deze cyberaanvallen worden bedrijfsplannen,

strategieën en technologie gestolen.

China voert voortdurend cyberaanvallen uit op Westerse hightechbedrijven om kennis die gepatenteerd is te stelen (Mandiant 2013). Dit maakt onze eigen bedrijven steeds minder competitief op de wereldmarkt en leidt tot oneerlijke concurrentie. China doet dit om economisch te groeien en de transitie naar een ontwikkelde economie te voltooien. Bedrijven rapporteren deze aanvallen vaak niet publiekelijk, uit angst om klanten te verliezen. Daarnaast blijven bedrijven ook te weinig investeren in cyberveiligheid. Dat komt deels door onwetendheid, maar ook doordat concurrenten die niet investeren een kostenvoordeel behalen. Ook hier is sprake van een collectieve actie probleem.

Deze economische spionage is schadelijker dan het lijkt. Aangezien het op zo'n grote schaal gebeurt, geeft het een serieuze klap aan de competitieve kracht van grote Nederlandse bedrijven op de lange termijn. Hun strategische voordeel wordt gestolen en dat zorgt ervoor dat ze aan concurrentiekracht verliezen. Twee voorbeelden kunnen dit verduidelijken. Ten eerste kan ASML bijvoorbeeld zijn bedrijfsprocessen gestolen zien worden. Een Chinese concurrent kan de producten kopiëren en zo marktaandeel afpakken van ASML. Een andersoortig voorbeeld is als Unilever zijn toekomstige bedrijfsstrategie gestolen ziet worden, waardoor Chinese concurrenten op die strategieën inspelen en ervoor zorgen dat de voorgenomen strategie faalt.

Nederland is een kenniseconomie. Een verlies aan kennis is daarom problematisch. We verdienen ons brood door innovatie en de exploitatie daarvan. Elke individuele hack lijkt niet heel schadelijk voor de economie in haar geheel, maar de schade stapelt zich jaar na jaar op. Als onze bedrijven structureel zware financiële tegenslagen krijgen te verduren door digitale diefstal, verliest de economie ook haar kracht en wordt ze langzaam uitgehouden. Een uitgehouden economie met bedrijven die geen strategische voordelen meer hebben zorgt ervoor dat we moeite krijgen te concurreren op internationale markten. Als gevolg daarvan kunnen we problemen krijgen met het betalen van de rekeningen en het in stand houden van werkgelegenheid. Op de lange termijn zijn de gevolgen hiervan onduidelijk. De geschiedenis leert ons dat dit vaak ten koste gaat van het vertrouwen in een open economie, vrijhandel en een democratische rechtsstaat. Daardoor is economische cyberspionage een thema van nationale veiligheid en stabiliteit.

Dit probleem moet beter aangepakt worden. Dat zou ook logisch zijn in het licht van de bescherming van nationale kampioenen zoals Akzo Nobel en Unilever. Gelukkig kan cyberveiligheid beter aangepakt worden door – wederom – hogere minimumstandaarden te stellen aan cyberbeveiliging in de private sector. Zulke minimumvoorwaarden kunnen verschillen per industrie. Daarnaast moet de overheid meer investeren in integrale kennisopbouw over industrieën heen en tussen de private en publieke sector. Momenteel

ligt deze verantwoordelijkheid bij het Nationaal Cyber Security Centrum. De middelen en bevoegdheden van het NCSC zouden verder uitgebreid moeten worden om onze aanpak op cyberveiligheid nog effectiever te maken. Dit centrum moet effectiever worden gemaakt door het verplichten van het rapporteren van cyberaanvallen op bedrijven en vervolging bij het verhullen van aanvallen. Dit zorgt ervoor dat de overheid een effectief dreigingsbeeld kan vormen en de industrie kan helpen bij de bestrijding van de diefstal van hun bedrijfsgeheimen.

Stilstand is achteruitgang

Hoewel Nederland wereldwijd één van de voorlopers op het gebied van cyberveiligheid is, is het nog steeds erg kwetsbaar. Stilstand is achteruitgang in dit zich snel ontwikkelende gebied. Het dreigingsbeeld is snel veranderd op het gebied van cyberveiligheid de laatste jaren. Dit vergt daarom, naast meer cyberspecialisten, meer generalisten die kunnen samenwerken met de sterke Nederlandse IT-sector om effectiever beleid te bewerkstelligen op dit gebied.

Als liberalen zijn we voor een kleine overheid: een overheid die enkel ingrijpt wanneer de markt en het individu dit niet alleen aankunnen. In de meeste gevallen betekent dit het aanmoedigen van samenwerking binnen industrieën, het delen van *best practices* en het verhogen van transparantie. In dit artikel heb ik betoogd dat er drie cyberdreigingen zijn die niet enkel door de private sector opgepakt kunnen worden. De overheid moet

hier zwaardere middelen gebruiken. Deze drie dreigingen zijn: politieke spionage en manipulatie, economische spionage en de bedreiging van onze vitale infrastructuur. Deze beleidsgebieden vergen, naast eerdergenoemde maatregelen, het actief reguleren van de sector in combinatie met zeer actieve veiligheidsdiensten met substantiële budgetten. Dit kan op een slimme manier gedaan worden, specifiek door meer bewustwording van wat een individu kan doen (in een bedrijf of de politiek) om zijn of haar cyberveiligheid te verhogen, hogere minimumstandaarden op te stellen voor de private sector en het NCSC meer bevoegdheden te geven.

Het nieuwe regeerakkoord lijkt cyberveiligheid serieus te nemen en stelt voor dat er een ambitieuze agenda op dit gebied wordt opgesteld. Deze agenda kan en moet Nederland cyberveiliger maken. Dit betekent ook dat met name economische cyberspionage serieuzer genomen moet worden. Nederland is nog relatief cyberveilig, maar zal de komende jaren hard aan de slag moeten om dat ook zo te houden.

S. Erkens MSc is een strategie-consultant en is momenteel woonachtig in New York. Hij houdt zich hier onder andere bezig met bedrijfsvoering en cyberveiligheid aan Columbia University. Daarnaast werkt hij bij de Verenigde Naties op de afdeling strategische planning en analyse van de Executive Office of the Secretary General.

Literatuurlijst

- Harris, S. *@War: the rise of the military-internet complex*, Boston, 2014.
- Healey, J., *A Fierce Domain: Conflict in Cyberspace 1986 to 2012*, Washington, 2013.
- Healey, J., *Beyond Attribution*, Washington, 2011.
- Lawlor Rusell, A., *Cyber Blockades*, Washington, 2014.
- Mandiant, *Exposing One of China's Cyber Espionage Units*, URL: <https://www.fireeye.com/content/dam/fireeye-www/services/pdfs/mandiant-apt1-report.pdf>, geraadpleegd op 11 december 2017.
- NCSC, *Cyber Security Assessment Netherlands 2017: Digital resilience is lagging behind the increasing threat*, URL: <https://www.ncsc.nl/english/current-topics/news/cyber-security-assessment-netherlands-2017-digital-resilience-is-lagging-behind-the-increasing-threat.html>, geraadpleegd op 11 december 2017.
- Singer, P.W., Friedman, A., *Cybersecurity and Cyberwar: What everyone needs to know*, Oxford, 2014.
- Weimann, G. *Terrorism in Cyberspace: the next generation*, New York, 2015.

Boekrecensie I

De geschiedenis van het liberalisme van Dirk Verhofstadt

door Daan de Neef

Bespreking van Dirk Verhofstadt, *De geschiedenis van het liberalisme*, Uitgeverij Houtekiet, Antwerpen, 2017, ISBN 978 90 8924 602 8, € 29,99.

‘Vrijheid is een geschenk uit de hemel en ieder individu van dezelfde soort heeft het recht om ervan te genieten.’ Dit citaat van de Franse Verlichtingsdenker Denis Diderot (1713-1784) zou als parool kunnen dienen voor *De geschiedenis van het liberalisme*; het lijvige nieuwe boek van Dirk Verhofstadt. Het boek laat zich lezen als lofzang op het liberalisme en als een alternatieve geschiedenis waarin de ontwikkeling van de menselijke vrijheid centraal staat. Het boek biedt daarmee een waardevolle aanvulling op de liberale canon en de boekenkast thuis. Maar Verhofstadt wil méér.

Het boek is niet alleen een uiteenzetting van liberale denkers en tijdgewrichten waarin het liberalisme floreerde of juist onder druk stond. Verhofstadt wil het liberale vuur gaande houden door het eerst op te laaien. Het liberalisme mag bij hem nooit als voltooid worden beschouwd, maar moet in iedere tijd zijn uiterste best doen om relevant te blijven én gesloten denk- en wereldbeelden te

bestrijden. Een terechte zorg die gaandeweg zijn boek uitmondt in een plan van aanpak om de toekomst van het liberalisme zeker te stellen. Maar Verhofstadt begint bij het begin: het vrijheidsconcept. Van de eerste vrijheidsbegrippen in de Griekse stadsstaten tot de moderne invulling ervan.

In een toegankelijke, ingevoerde en begeesterde stijl voert Verhofstadt de lezer mee langs Pericles en Epicurus naar Erasmus en de latere Verlichting. De tussenstops zijn allemaal even aangenaam gezien de aandacht die de auteur inruimt voor zowel vertrouwde denkers (Locke, Kant en Mill) als moderne wijsgeren (Appiah, Teule, Gescinska). Maar de lezer treft hier meer dan inleidende biografieën en beschrijvingen. Het boek

biedt een breed beeld van de odyssee die de menselijke vrijheid heeft afgelegd tot dusver. Daarmee dient het als hét liberale naslagwerk bij uitstek, vanwege de verweving van portretten van belangrijke denkers en de uitleg over de wereldwijde politieke ontwikkelingen van het liberalisme. Het werk is meer nog de moeite waard door de onderliggende drang van de auteur om het liberalisme te beschermen tegen reactionaire en revolutionaire krachten die de menselijke vrijheid (kunnen) beperken.

Verhofstadts zorg voor een krachtig en vitaal liberalisme uit zich in de hoofdstukken waarin hij zijn geliefde politieke stroming aan verschillende kritieken onderwerpt. Hij beschrijft hoe vanuit linkse, rechtse, ecologische, en nationalistische hoek wordt gedacht over het liberalisme en biedt meteen een aantal argumenten om die kritiek te weerleggen. Hierin is Verhofstadts activisme onmiskenbaar. De auteur is de hoeder van de liberale traditie waarin verlichte waarden centraal staan. Met dit boek waarschuwt hij voor de gevaren die voortdurend op de loer liggen. Daar waar het boek begint als inleiding op liberale bronnen en denkers, ontwikkelt het zich gaandeweg tot een speerpuntenmanifest. Deze speerpunten, door Verhofstadt zelf bedacht, moeten blijvend ruimte maken voor de toekomst van het liberalisme.

Allereerst stelt Verhofstadt dat ieders individuele vrijheid moet worden gegarandeerd en dat iedereen gelijke kansen en ontplooiingsmogelijkheden moet hebben. Deze drie-eenheid (individuele vrijheid, gelijke kansen en ontplooiing) moet de gerichte, permanente focus van liberalen kenmerken om de indi-

viduele bewegingsruimte zo groot mogelijk te maken. Daarnaast komt de opdracht om het recht op vrije meningsuiting te vrijwaren en te beschermen. Die vrijheid is niet alleen essentieel voor de ontwikkeling van het individu, maar ook die van de democratie. Verhofstadt stelt dat liberalen gebruik moeten maken van de nieuwe media om ‘vrij opinies en kritiek te verspreiden over de hele wereld, ook in landen waar men al die meningen en kritiek tracht te onderdrukken’.

Op de derde plek maakt Verhofstadt duidelijk dat het liberalisme alleen een toekomst heeft als het zich constant weet aan te passen aan de schuivende panelen van de globalisering. Onze economische, sociale en maatschappelijke instellingen moeten zich, volgens de schrijver, aanpassen aan verdere internationalisering én digitalisering. Over dit laatste zegt hij: ‘Zo moeten we de digitale revolutie niet hinderen maar omarmen als een middel voor toekomstige welvaart om nieuwe jobs en een beter leven.’ Verhofstadts vierde speerpunt moet het hoofd bieden aan de ecologische veranderingen door middel van verdere technologische ontwikkelingen. Dit uitgesproken groene punt wordt beziend door Verhofstadts optimisme en vertrouwen in het menselijk vernuft. Hij ziet dit ook als enige strategie om toekomstige generaties dezelfde vrijheden en ontplooiingskansen te bieden.

In het vijfde speerpunt stelt Verhofstadt echter dat aan al die technologische vooruitgang ook nadelen kleven. Onze privacy – op straat en online – wordt volgens hem ‘schoksgewijs ontmandeld’. Het is aan liberalen om op te

treden tegen 'almachtig controlerende overheden of private groepen.'

Verhofstadt ziet ook het belang van goed onderwijs. Zijn zesde speerpunt moet onderwijs bewerkstelligen waarin 'de best mogelijke wetenschappelijke kennis' wordt doorgegeven en waarin kinderen zich van hun eigen kritische denkvermogen leren te bedienen. 'Goed onderwijs bevordert kritisch denken, tolerantie, burgerschap en op die manier de liberale democratie.'

Verhofstadt fulmineert ook tegen alle vormen van bureaucratistische regelzucht die private initiatieven voor de voeten lopen. Zijn zevende programmapunt stelt dat bureaucratie dient te worden beperkt. De schrijver pleit daarnaast voor een permanent scherp oog voor goed bedoeld overheidsingrijpen.

Als achtste speerpunt noemt Verhofstadt het maximaliseren van de wereldwijde vrijhandel. 'Dat betekent dat men alle vormen van protectionisme moet afbouwen zoals importheffingen, subsidies en belastingen die de eigen markt beschermen.' Verhofstadt pleit voor een correcte werking van de vrije markt waarbij de overheid als scheidsrechter optreedt zodra er sprake is van monopolie- of kartelvorming.

Op negen stelt de schrijver dat een overheid per definitie neutraal moet zijn. Een strikte scheiding van kerk en staat alsook het verruilen van godsdienst voor het vak Levensbeschouwing, Ethiek en Filosofie (LEF), zoals voorgesteld door filosoof Patrick Loobuyck, versterken een liberale democratie. Terwijl zulke maatregelen moeten voorkomen dat de

liberale democratie van buiten ondermijnd door bepaalde religieuze groepen, waar-schuwt Verhofstadt ons in zijn tiende speerpunt voor krachten die onze democratische rechtsorde van binnenuit kunnen ondermijnen. Hij sluit hier aan bij het concept van de weerbare democratie van de Leidse rechtsfilosoof Bastiaan Rijpkema. Verhofstadt: 'Een weerbare democratie heeft het recht en zelfs de plicht om zichzelf te beschermen tegen krachten die – zelfs via democratische weg – haar ondergang willen bewerkstelligen.'

Op elf en twaalf gebiedt Verhofstadt de lezer zich op een moreel hoog, of hoger, niveau te tillen. De steeds verdere vervlechting van mensen dankzij technologische en toegenomen economische mogelijkheden verschaft ons een steeds duidelijker begrip van onze eigen plek in het grote gebeuren. We moeten ons meer als mens tot elkaar verhouden dan als toevallige inwoner van een land. Dit betekent dat we ons, meer dan ooit, het lot van anderen moeten aantrekken. Van mens én dier.

Verhofstadts rotsvaste overtuiging dat we dit allemaal kunnen bereiken, is aanstekelijk. Het liberalisme is het beschermen meer dan waard omdat het niet alleen het individu centraal stelt, maar ook de democratische rechtstaat. Er staat dus altijd meer op het spel dan alleen een gekoesterde politieke filosofie. Het vergt volgens de schrijver zelfvertrouwen om deze twaalf punten dichterbij te brengen. 'Dat zelfvertrouwen moet ons aanzetten om de liberale democratie met meer kracht dan voorheen te blijven verdedigen als het beste samenlevingsmodel in de wereld.'

Dirk Verhofstadt heeft met *De geschiedenis van het liberalisme* een grote prestatie geleverd. Het boek is niet alleen een grondige inleiding. Het is vooral een hele mooie liefdesbrief van Verhofstadt aan zijn meest begeerde onderwerp: de vrijheid. De menselijke vrijheid en de ongekende mogelijkheden van de moderne tijd kunnen voortreffelijke of afschuwelijke consequenties hebben. Vrijheid is, bij uitstek, broos en moet met zorg, gravitas en kracht verdedigd worden. *De geschiedenis van het liberalisme* laat dat bij uitstek zien.

D. de Neef is strategisch adviseur, auteur van de Canon van de Filosofie en kandidaat raadslid voor de VVD in Breda.

Boekrecensie II

De nieuwe politiek van Europa van Luuk van Middelaar

door Niek Kok

Bespreking van Luuk van Middelaar, De nieuwe politiek van Europa, Historische Uitgeverij, Groningen, 2017, ISBN 978 90 6554 246 5, € 25,-.

In 2009 schreef Luuk van Middelaar *De passage naar Europa*. Nu, acht jaar later, is

van zijn hand *De nieuwe politiek van Europa* verschenen. Hoewel dit laatste boek op zichzelf kan worden gelezen, duiden de stijl, de opmaak en het moment waar Van Middelaar de draad weer oppakt er in alles op dat *De nieuwe politiek van Europa* moet worden gezien als het vervolg op *De passage naar Europa*. Eén aspect is wel anders: Van Middelaar heeft na het verschijnen van zijn eerste boek toegang gekregen tot de binnenkamers van de Europese politiek. Van 2010 tot 2015 maakte hij als speechschrijver onderdeel uit van het kabinet van Herman van Rompuy, de eerste voorzitter van de Europese Raad.

De nieuwe politiek van Europa leest daarom soms alsof Van Middelaar zelf aan de onderhandelingstafel zat.

De opzet van het boek is helder en logisch. In de inleiding schrijft Van Middelaar dat zijn boek 'toont hoe de politiek – onder druk van de gebeurtenissen en tegen de Brusselse doctrinaire logica in – haar plaats weer opeist' (Van Middelaar 2017, 6). Dit is gelijk de kern van zijn betoog. De auteur wil laten zien hoe de nieuwe politiek van Europa wordt gedreven door gebeurtenissen – crises –, terwijl het oude Europa vooral een Unie van opgelegde regels was. De oude Europese politiek was een *regelpolitiek*, de nieuwe Europese politiek is een *gebeurtenissenpolitiek*, twee begrippen die Van Middelaar regelmatig bezigt in zijn analyse.

De inleiding wordt gevolgd door vier delen. In het eerste, veruit grootste deel van het boek brengt Van Middelaar vier crises onder de aandacht van de lezer: de Eurocrisis, de Oekraïne-crisis, de vluchtelingen crisis en de Atlantische crisis. Het hele boek draait om deze vier 'gebeurtenissen'. Van Middelaar laat zien hoe de Unie de vier crises niet door middel van bestaande regels en richtlijnen kon beteugelen. Ze dwongen de Europese leiders daarmee tot improvisatie; het politieke handelen ging daarom met schokken en stoten.

In het tweede deel van het boek laat de auteur zien waar zich in de Unie de breuklijnen bevinden tussen de spelers in deze crises. Wie staan er tegenover wie in de eurocrisis? Welke landen, welke politieke instituties? Wanneer werken Frankrijk en Duitsland

samen, wanneer niet en waarom?

In het derde deel van het boek neemt Van Middelaar de rol van de uitvoerende macht in de Unie onder de loep. Hier gaat hij in op de vraag welke bewindspersonen of instanties het meest geschikt zijn om de crises te ontwarren. Wie heeft het politieke primaat? De Europese Raad of de Commissie? Hier beantwoordt Van Middelaar één van de belangrijkste kwesties van zijn boek, namelijk, welke spelers in de Europese Unie zijn het meest geschikt om gebeurtenissenpolitiek te bedrijven?

Tot slot schenkt Van Middelaar aandacht aan de rol van de oppositie in de Unie. Welke rol heeft de oppositie in de EU en waar moet deze worden gevoerd? Hoewel dit laatste deel doet vermoeden dat de focus vooral op het Europees Parlement ligt, gaat Van Middelaar hier juist uitgebreid in op verscheidene nationale referenda, zoals die in Denemarken (1992), Nederland en Frankrijk (2005), Ierland (2008), Griekenland (2015), Hongarije (2016) en Groot-Brittannië (2016). Juist die referenda zijn in de nieuwe politiek van Europa één van de belangrijkste instrumenten van de oppositie.

Van Middelaars casuïstiek leest haast als een roman. De vier crises die de revue passeren, worden uiteengezet alsof Van Middelaar zijn memoires schrijft. Dat geldt met name voor de eurocrisis, waarbij hij als speechschrijver voor raadsvoorzitter Van Rompuy waarschijnlijk het dichtst betrokken was. In zijn optekening van de vluchtelingen crisis en de Atlantische crisis – waarmee hij de Brexit en de verkiezing van Donald Trump aanduidt – verliest Van Middelaar ietwat diepgang, maar

zijn uiteenzetting blijft helder, scherp en bovenal toegankelijk.

Wie het nieuws omtrent de Europese Unie de afgelopen jaren heeft bijgehouden, zal veel beelden in Van Middelaars boek herkennen: Van Rompuy en Barroso die een mislukte persconferentie over de eurocrisis houden in een besneeuwd Leopoldpark, de chaos op het Maidan-plein in Kiev, Merkel en Hollande met Poetin en Loekasjenko in Minsk, het aangespoelde Syrische jongetje op het Turkse strand en Merks *wir schaffen das*, Trump die flirterig de hand van May grijpt tijdens het eerste fysieke diplomatieke contact en de 'bankschroefhanddruk' van Trump en Macron bij de G7-top.

Van Middelaar benadert zijn hoofdrolspelers machiavellistisch: in feite beslaat het eerste deel van het boek een serie vorstenspiegels zoals Machiavelli die schreef in *Il Principe*. Het is niet toevallig dat de auteur zo nu en dan verwijst naar de crises als manifestaties van Machiavelli's *fortuna*: willekeurige politieke gebeurtenissen die politieke leiders tot handelen dwingen. Van Middelaar schroomt niet een oordeel te vellen over de handelingsbekwaamheid van Europese leiders – zelfs niet als het zijn eigen chef, Van Rompuy, betreft.

Uit de chronologische opbouw van Van Middelaars casussen blijkt al gauw dat de Europese Unie steeds meer gewend raakt aan de gebeurtenissenpolitiek. De Unie wordt, zo lijkt het, steeds bekwaamer in het omgaan met crises. Van Middelaars casussen brengen bovendien boven water welke spelers op het Europese toneel *mogen* handelen – wie de

legitieme uitvoerende macht is. In het derde deel van het boek spreekt Van Middelaar daarom van een 'emancipatie van de uitvoerende macht': de vier crises maken eindelijk duidelijk wie er daadwerkelijk regeert in Europa en wie er louter voor het lintjes knippen is. De Europese Raad is de regent, aldus Van Middelaar. Keer op keer treedt de verzameling van regeringsleiders en staatshoofden, aangevoerd door Frankrijk of Duitsland, op als politiek gezaghebbende instantie.

De grote verliezer van Van Middelaars analyse is Jean-Claude Juncker's 'politieke Commissie'. Van Middelaar toont dat de Commissie telkens weer haar eigen rol blijkt te overschatten. De Commissie heeft wel rechtsgezag, maar geen politiek gezag. Daarmee voelt ze zich wellicht thuis in de regelpolitiek – maar verdwijnt naar de kantlijn in de gebeurtenissenpolitiek. Crises zijn niet te bedwingen met vooraf bedachte regels. Van Middelaar oordeelt met name hard over het optreden van de Commissie in de vluchtelingen crisis. Daarin sloeg Juncker de plank faliekant mis door asielzoekers over lidstaten te verdelen alsof hij te maken had met visquota of CO2-uitstootrechten. Nooit zal de Commissie dan ook de Europese regering worden, betoogt Van Middelaar (ibid., 232-233). De Commissie depolitiseert en technocratiseert alleen maar allerlei kwesties. Daarmee maakt ze niet alleen oppositie onmogelijk, maar de hele politiek als zodanig. 'We cannot take politics out of politics', citeert Van Middelaar de politicoloog Giovanni Sartori boven één van zijn kritieken op de Commissie (ibid., 285). Regeren is politiek bedrijven. Wie depolitiseert, kan en mag niet regeren.

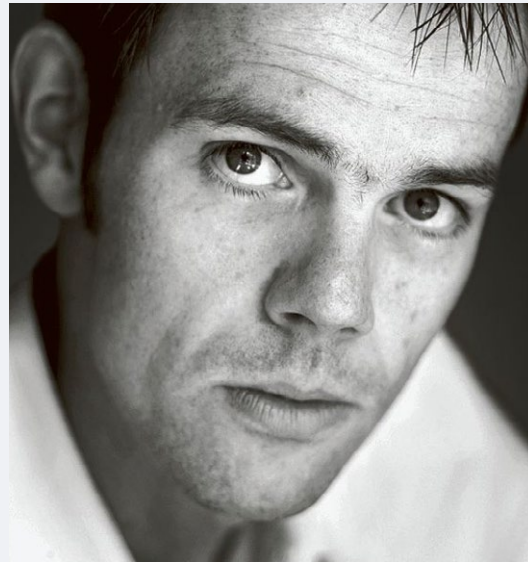
Enkele zaken blijven sterk onderbelicht in Van Middelaars analyse van de nieuwe Europese politiek. Zo rept hij slechts eenmaal over de MH17-ramp. Maar ook is er nauwelijks aandacht voor het beroep dat François Hollande deed op de solidariteitsclausule (art. 42.7) in het Europees verdrag, volgens welke Europese landen elkaar moeten steunen als een lidstaat gewapenderhand wordt aangevallen. Dat Frankrijk, tijdens een eigen binnenlandse crisis, een beroep deed op dit artikel had nauwelijks noemenswaardige praktische gevolgen. Een analyse van Van Middelaar over waarom een van te voren onderhandelde verdragsclausule zonder betekenis bleef, was misschien op z'n plaats geweest in dit boek. Het invoeren van de clausule past immers goed in Van Middelaars betoog dat regelpolitiek moet wijken voor gebeurtenissenpolitiek: dat het 'regulatieve kader [bezwijkt] onder uiteenlopende strategische belangen' (ibid. 101-102).

Afsluitend: interessant is Van Middelaars beschrijving van het zelfbeeld van de EU sinds Brexit. In de Atlantische crisis ontwaakt het besef van de eindigheid van de Unie. Het invoeren van artikel 50 door de regering van Theresa May vormt überhaupt een 'existentele breuk met het Brusselse eeuwigheidsdenken' (ibid., 127). Van Middelaar constateert desondanks dat de Unie levenswil toont na Brexit. Het boek eindigt niet met expliciete conclusie, maar wellicht is dat ook passend: Europese integratie schrijdt voort of zet een pas naar achter, maar er is voorlopig nog geen eindstation.

Misschien kan Van Middelaar over acht jaar weer de pen voeren – daartoe zou ik hem in ieder geval willen uitnodigen.

H.N. Kok MSc is wetenschappelijk medewerker bij de Prof. mr. B.M. TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties.

Foto onder: Luuk van Middelaar

Tussen 1917 (mannen) en 1919 (vrouwen) kregen bijna alle burgers in Nederland het recht om hun stem uit te brengen.

Die mijlpaal had een lange voor-geschiedenis. In **Tussen geschiktheid en grondrecht** wordt deze ontwikkeling in kaart gebracht.

€34,99

€29,99

In **Alle stemmen tellen!** brengt een twintigtal vooraanstaande wetenschappers de oorzaken, gevolgen en vooruitzichten van het algemeen kiesrecht in beeld.

Verkrijgbaar via **AUP.NL**

Colofon

***Liberale Reflecties* is een uitgave van de Prof. mr. B.M. TeldersStichting.**

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
mw. drs. F.D. de Beaufort
prof.dr. R.M. Salomons
dr. B. Steunenber
H.N. Kok MSc (eindredacteur)

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberale Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:

drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg
drs. F.J.M. De Lange
prof. dr. A. Ellian
drs. R. Fransman

dr. E.R. Van de Haar
prof. dr. M.V.B.P.M. Van Hees
mr. dr. R.M.H. Kubben
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
prof. mr. M. Otte
mr. M. Pars
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
prof. dr. M.L.L. Segers
mr. dr. J.J.J. Sillen
prof. dr. P. Stouthuysen
drs. R. Timmer
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA
D. Yesilgöz-Zegerius

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: kok@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl
TeldersCommunity.nl
TeldersShop.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s).
ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof. mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

Een papieren abonnement op *Liberale Reflecties* (4 edities) kost € 34,- per jaar (buitenland: € 44,-). Losse nummers zijn verkrijgbaar in de TeldersShop voor € 9,50. Losse artikelen kosten € 0,98 en kunnen eveneens in de TeldersShop worden gekocht.

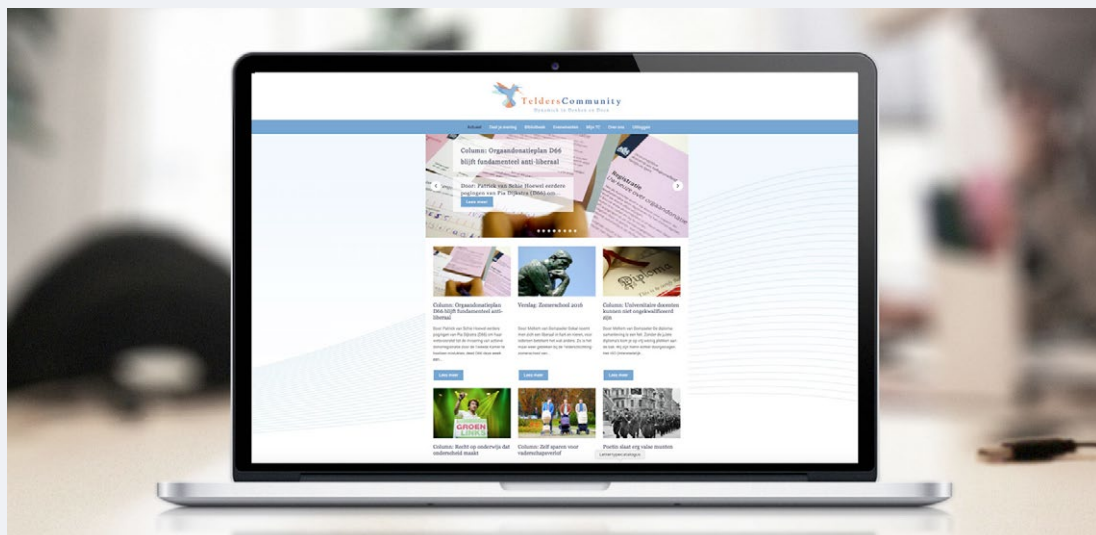
Een abonnement op *TeldersCommunity.nl* kost € 35,- per jaar en geeft digitaal toegang tot alle publicaties, waaronder *Liberale Reflecties*.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Vormgeving: Eye & Image, Leusden.

Drukwerk: Woudenbergse Drukkerij

De TeldersStichting stimuleert liberaal debat. Het online podium dat hiervoor is opgericht heet *TeldersCommunity.nl*. In dit liberale debatforum van Nederland komen ruim zestig jaren wetenschappelijke kennis, eeuwen liberaal gedachtegoed en actuele opinies vanuit de 'eigen' achterban en medewerkers van de TeldersStichting samen. Ze worden met elkaar verbonden.

Op *TeldersCommunity.nl* komen liberalen met elkaar in contact, ze delen hun ervaringen en opinies en geven een waardevol liberaal geluid.

In de community wordt een schat aan kennis over het liberalisme ontsloten voor een breed publiek. Er is een kennisbank met heel veel actuele informatie over maatschappelijke thema's.

Van onderzoeken en publicaties van de TeldersStichting tot filmpjes over het liberaal gedachtegoed en opnames van Teldersevenementen.

Bovenal is er ruimte voor debat en daar blijkt grote behoefte aan te zijn. Het aantal bezoekers en abonnees groeit snel. Neem eens vrijblijvend een kijkje of word abonnee.

Aanmelden als abonnee

TeldersStichting
Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Online aanmelden?
Ga naar www.telderscommunity.nl